

А. Д. ОШАЕВ
ЛУН ШЕРАИ

ГРОЗНЫЙ — 1959

ИЭЦАЛАШ! ЕШАЛАШ!

Накъостий дешархой! Нохч-ГІалгІайн книжни издательство арахецна писателан-драматурган Ошаев Халидан.

„АЛУН ШЕРАШ“

Ціе йолчу роман-трилогин хьалхара книжка.

Книжки тіехь дуьйцу, къоьлло эккхийна лелаш байлахь висинчу, жимачу Сачин Александрана тульски пролетариато доггах дола муха дина, паччахьан Іазапна дуьхьал революционни кьиза кьийсам латто цара Іамийна Саша туркошца бинчу тіамехь чов а хуьлий, 1917-чу шеран аьхка Соьлжа-ГІала нисвалар.

Кхузахь, Октябрьски революци тоьллачул тіаьхьа, большевистски партин куьйгаллийца Нохч-ГІалгІайн чохь Советски Іедал хІотторехьа латтийначу турпалаллин кьийсамехь коммуниста Сачин Александра доттагІалла тосу нохчийн революционерца Шатиев Ахьмадца.

ХІокху романан шолгІа книжка а ер ю кхушара ара, ткъа, кхозлагІниг — тіедогІучу, 1960-чу шарахь.

Иэцалаш, ешалаш, накъостий, Ошаевн «Алун шераш» романан хьалхара книжка. Іаламат чІогІа еша догдоуьйтуш, хаза чулацам болуш художественни произведени ю иза.

«Алун шераш» книжка юхкуш ю республикан книготорган массо а магазинашкахь.

Нохч-ГІалгІайн книжни
издательство.

III ОШЕННЫЕ ГОДЫ

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН

ЧЕЧЕНО-ИНГУШСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1959

IV ДУН ШЕРАШ

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН

7 ккк

Книжная
палата

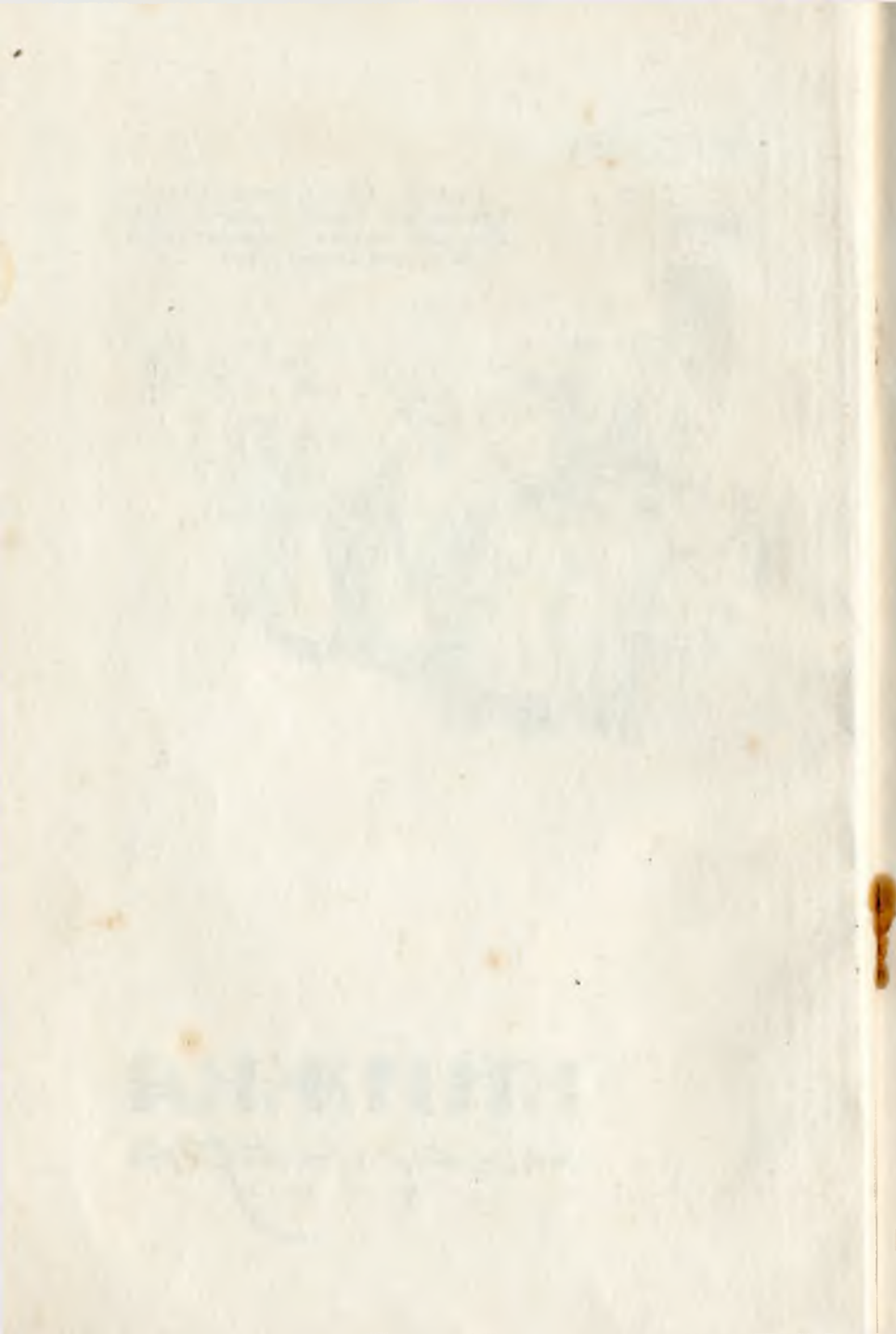
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1959

ПОЧМЕН
СТАС

Советски Іедал хІоттош деникин-
цех майрра лизташ эгначу Нохч-
Галггайн чуьрчу турпалчу клен-
тийн сийнна яздина хІара.

КНИЖКА
ХЪАДХАРА

САЧИН САША БЕРАН ХЕНАХЪ

Сашин нана хьалхо кхелхинера, цуьнан лхи шо а ду-
зале. Сашин дас, Федора, шоллагла зуда ялийнера.
Амма шоллагла ялийна зуда сов оьглазе хала стаг нисъ-
еллера. Дукха бала лайра Сашас шен дестечуьнгара.

Дена кьахетара Сасих, амма боьршачу стага клан-
тах бен кьинхетам бара и. Шен клентан дог хьаста ца
хаьара Федорна. Жима долчу хенахь берана даар-мала-
рал совнаха, дог хьастар а деза.

Хьалхенгахь килсехь гуллакх деш хиллачу дьячока
йоза Iамийра Сашина. Амма Iамадора дьячока дешнийн
дакьош хуттуш: «буки-аз-ба», «веди аз-ва а», бохуш.

Саша кхеташ дешархо хилира. Дешнаш вовшахто-
суш йоза шена Iемича, марха достуш, шена дас деллачу

шайнах Сашас карахь лелош товараш духкучу коробей-
никера книжка ийцира. Бес-бесар сурташ долчу, книж-
кин цле яра «Паччахьан кIантах Бовах туьйра». И книж-
ка, даима ша шена йоьшуш, деша Iемира Сашина.

Цхьана дийнахь Федоррий, Саший вахара луларчу
юьрта кIа дохка.

Дикачу мехакх кIа доьжкинчу, Федора шен юьртарчу
муьжгашца кад тоьхнера.

Шен кеп хилла, сакъераделлацохь, Федора хаьттира
Сашига:

— ХIа-хIан, кIенталг, хIун эца аса хьуна, шекар-бад
эца хьуна, я пираьнгаш-говраш эца хьуна?

— Дада, суна сурташ тIехь долу книжка эцахьа. Ден
цIоцкъамаш хьалаеттира.

— Ойн, и хIун ду?.. — ТIаккха, кIеззиг ойла а йина:
— Вайн цIийнах цаваьлла хьо тайпа стаг. Дика ду,
оьцур ю аса хьуна книжка. Ийцира дас Сашина «Сал-
тан-паччахьах лаьцна туьйра» тIехь долу книжка. И
йоьцург, догучу басарца къагийна, лубочни сурташ а
ийцира дас; «Порт-Артура гобар», «Япон тIамехь Ря-
бов-салтичо гайтина майралла», «Ляо-ян уллохь хилла
тIом» цIераш йолу.

Бакъду и сурташ цIа чохь пенах дIатоха эцнера.

Амма, мила хир вара Сашига сурташна кIелхьара
йоза ма деша олуш?

Сашас дийхира дега, кIайчу динахь Iаш волу кIайн
инарла эца шена, аьлла.

Дас элира:

— Инарла хьох цкъа а хир вац, цаьрца ахьа чай а
мийр дац. Церан хIу оьгIазе ду. Дала ма дохьийла хьуна
царийх кхетар.

«Салтан-паччахьах туьйра» Сашас дагахь деша
Iамийра.

Шить—кхоь шо деара, йочанаша, ялташ талхош. Ман-
гало цестича санна, Федоран бахам охьабожийра цу
совъевллачу йочанаша.

Цхьайтта шо дуьзна Саша а эцна, юьртара цIенош а
дитина миска бахам зудчунна тIе а тесна, Федор вахара
Тула-ГIала. Цигахь еш йолчу фабрикан корпус чу плот-
ник хилла баIха хIоьттира Сашин да. Саша эткийн пхье-
ран ученик хила дIавелира юучух.

Амма, боккъал аьлча, эткийн пхьола Iамош дацара
кIантана.

Цен тѣхъ мел ышу болх Сашас беш бара: дечиг а докхура, пешаш а латайора, хи а кховъхура, пхьалгѣхъ цѣна а латтайора, пачхьалкхан туькана-монопольке шен мастерна кѣаркѣа эца а ыхура.

Иуьйренан синбилгало яьлчахъана, буйса юккѣе ях-халц когаш тѣхъ вара Саша.

Юуш ерг — хѣусамдай буьзча шуьнахъ буха йиснарт яра.

Сашира гѣлат мосазза дели мастеро кѣанте олура:
— Собар де ахъа, жѣаьлин кѣеза, аса бийр бу хъан болх. Аса хѣара шпандырь еттар ю хъуна!

И а олий, бахтар ластандора, Саша кхерош.

Массарал а хала яра Сашина хѣусамнана. Цо кегий-ра гѣуллакхаш дойтуш ницкѣ бора цунна: «и схъая», «хѣара дѣахъо» «и схъакховдае», бохуш.

Болх ца хилча, олура:

— Хѣокху метте латта! Эша а мега хъо.

Кѣирандийнахъ хѣусамдай хъошалгѣа боьлхура. И уггар дика зама яра Сашин. Хъошалгѣара ца богѣуш хѣусамдай дукхяхъолахъ кеп хуьлий, кад тухий, богѣура. Хѣусамдай, наний цѣра даьлча Саша декхарийлахъ вара церан шо кхаьчна йоѣ гѣалашъа.

Хѣусамдай дѣабахча, йоѣ дѣа а йижайой, Сашас схъа-йохура мачийн тишъеллачу кепашна кѣел йохкучуьра шен хъоме книжкаш.

Книжкашца лачкѣийна дѣадехкина цхъацца зорба тоьхна кегѣаташ а дара Сашин, селедкаш юккѣехъер-чийна туьканара кхехъна. И зорба тоьхна кегѣаташ а Сашас гѣалашдора, мачийн кепийн ыла кѣел.

Неѣаршна чѣгарш тосий, Саша охъахоура, зорба тоьхна кегѣаташ деша, бакъду, дукха хъолахъ, ша доьшучух кхета а ца кхеташ.

Нагтахъ, дагадеача, къоламца, «Салтан-паччахъахъ» долчу туьйранна тѣра хѣуманаш язда хоура Саша.

Юьхъенца эткийн пхъола ѣамо ша дѣавеллачул тѣахъа, Саша даима воьлхура дена.

— Дада, барака чу, хъо волчу дѣавигахъа со. Ахъа боххург дийр ду аса... Хала ду суна.

Дас олура:

— Собар. Сатоха, кѣенталг. Хѣинца кестта атта хир ду хъуна. Говр ыцур ю вайшимма... Эвла гѣур ву вайша. Буйсанна говр яжо ыхуьйтур ву аса хъо берашца. Юьртахъ мачаш ен пхъар мел ышу хайий хъуна?

Массо а хуманал хала дара Сашина мастеран шина тлюнчо беш болу ницкь лан. Цу шиннан вуьрхитта— берхитта шо дара.

Шашшиннан ма хуьллу дага льцура цара, Сашина бан бохаме бегашаш.

Дукха хьолахь, буьйсанна пхьалглахь буьсура уьш, сиха болх хилча. Саша а цигтахь вуьжуш вара. Буьйсанна моситтаза глаттавора цара Саша, бегаш а беш. Наггахь коган пелгаш юккье, лата а дой, кеглат дуьллура. Царо ког бага а бой, Саша хьалаэккхара. Мастера шь глюнча гадвоьдий велалора. Я куьйгаш тле, бох а бой, шалмаз буттура, я юьхь тлехь эткийн лакаца сурт дуьллура.

Саша, цара ша хьийзош, шен соне а тебий воьлхура.

Цкъа цхьана буса мастеран шина глюнчо, сама а ваьккхина, Саше гайтира тукарца чечакхаш йина книжкаш Бовах, Салтан-паччахьх туьйранаш тлехь долу.

Саша, ча санна, дарвеллера. Бляьрган неглар тохале, вист дла а ца хуьлуш, катоьхна схьайицира цо боккха, айраш тоде ков. Бехьина, шен глора мадду члогла ластийна, ков туьйхира Сашас цхьанна коьртах, бага экъан тле а яьлла, воьлуш лаьттаху мастера глюнчин юьхь оцу сохьтана ладийначу кепе йирзира. Клант глан, аьлла Сашин когаш хьалхха охьавуьйжира.

— Аса ве хьо, зуд! — аьлла вукхунна тле кхохкавелира Саша.

Важа сихвелла неI ца карош, араиккхира. Саша карахь ков а болуш воьжначунна хьалхха хлюьттина лаьтара.

Пхьалгли чу иккхира мастер. Цунна тлаьххье важа клант а чувелира.

Мастер хьаьжира луьллуш волчуьнга. Тлаккха Сашина тлеберзийра цо шен ши бляьрг.

— Пуллакхаш дин ахьа?

— Ткъа хлунда хьийзава кхара со? Кара нисъелларг тухур ю аса! — элира Сашас вега а веш, амма члоглачу озанца. Карахь болу ков хьабира.

— Хила деззарг хилла шуна, — элира мастери шена тлехьалаьттаху кланте. — Кхин ма хьийзавелаш хлара...

Луьллуш верг охI, бохуш узарш а деш, корта а лаьцна клегархира лерга юххехула охьагийдалуш ций а долуш.

— Цара хІун дира хуна? — аьлла, хаьттира масте-ро Сашига.

— Книжкаш цистина... — аьлла, корта дІаберзийра Сашас цистинчу кегІатийн оьлана тІе.

— Книжкаш? Добшуш ву хьо?

— Ву...

— Хьажахьа цуьнга, дешархо. Аса бахтар узур ду хьан дегІах, суна хаалахь...

Цул тІаьхьа мастеран шина гІоьнчо Саша хьийза ца вора. Шайн мастерх кхерарна а дацара церан и.

ТІаккха Сашас шен дагахь ойла йира: шена бина ницкъ цхьанна а ца бита.

Сашин хІусамда цхьана кІирандийнахь ваха а вехна, хьалхо цІа веара шен зудчуьнца. Цунна Саша карийра, ша дихкина гІуллакх лелош.

— Дешархо ву хьо? ХІара хІун ду? — Катоьхна схьа а лаьцна, Сашин лергаш чІогІа лазош хьовзийра цо.

— Аса хьобга хІун элира? ХІан?...

ТІаккха Сашин зорба тоьхна кегІаташ гул а дина, лаххыйна кхе кхийсира, Саша воьлхуш ара а иккхина, рагІу кІел цхьана кІажа вуьйлира. Веха Іийра и цигахь воьлхуш куьйга корта а лаьцна.

— КІант... хІай кІант, — олуш хезира Сашина. — Хьо хІунда воьлху? ХІусамдас йиттина хуна?..

Корта хьала а айьина, гІоргІачу озанца хаьттира Сашас:

— Хьан хІун бала бу?

Цунна хьалхалаьтташ яра иттеш шо долу цхьа оза йоІ. Хан яьлла гуьйре йоллушехь, когахь мача а яцара йоьІан.

ЙоІ хІумма а оьгІаз ца яхара Сашин шогачу хаттарна.

— Хьан цІе хІун ю? Меца вуй хьо? — Хаьттира йоІа Сашас жоп ца делира.

Жимма латта а лаьттина, чехка лулахойн керта дІа-едира йоІ.

Цхьа минут яьлча схьаеара, карахь Іаьржачу бепи-ган цастер а, берамала йоьллина наьрс а йолуш.

— ХІан, яа... Атта хир ду хуна. — Саша оьгІазе дІахьаьжира йоІе. Амма цу йоьІан стигалан басахь долу бІаьргаш сов чІогІа кьинхетамца а, сов чІогІа и хьа-старца а хьуьйсура кІанте. Саша оцу йоьІан бІаьра ша хьаьжча ваставелира.

— ХІан. Яа!..

Сашас жимма ойла а йина, меллаша куьйт а кхов-
дийна, схьайицира бепиг а, наьрс а. Доккха са а даьк-
кхина, бепиг даа хиира кIант.

йол хьобжура кIанте.

— Хьан цIе хIун ю? — хаьттира Сашас йоле хиш ца
гайта гIерташ, шен бIаьргийх куьйг а хьокхуш.

— Вера ю.

— Сан цIе Саша ю, — элира кIанта ойла а еш, наьр-
сах церг а тоьхна.

— Со а ю, нехан нахехь, — элира йоIа. — Дай, на-
ний дац сан.

КIентанний, йобIанний жим-жимма долалуш, кIа-
мел доладелира, шайн дахар дуьйцуш вовшашка.

Хьуна яйний цкIа а белхалоша бунт еш? — хаьтти-
ра йоIа Саше.

— ХIан-хIа. Ца яйна, — элира Сашас.

— Суна гина. И дуккха а, урамехула богIуш белха-
лой бу. Адамийн дукхалла урам кIарул Iаьржа хуьлу.
Эшарш а локкхуш, гIожа тIе тухий цIен кIади а хьо ца-
ра. Цунах байракх олу.

Ша юьртахь волуш Сашина хезнера, гIали чохь бунт
йо бохуш, паччахь дIаваккха гIерта бохуш. Амма муха
йо и бунт, хIунда гIерта паччахь дIаэккхо, Сашина ца
хаьара.

— Паччахь дIаэккхо хIунда гIерта уьш? — аьлла,
хаьттира Сашас.

— Вон ву и. ТкIа диканиг хIоттийча, массарна а
дика хир ду.

Шайн дагахь дерриг, вовшашна а дийцина, йолIий
кIанттий дIасакIаьстира.

Оцу хенахь Сашина хиира, дуьненахь шен цхьа дот-
тагIа вуйла...

Хьалхенгахь гIалин ураме вала са ца лаьттара Сашин.
ГIалин дахарх ца кхетара. ГIали чохь дехаш обIазе, де-
ра бераш дара, мицча хенахь а Сашинх лата кийчча. Цун-
дела хIинца хIор минутехь а, Сашас шена зама лохура,
Верица кIамел дан. КIантана хууш дара иштта Верас а
и хан локхуш хилар.

Денош дIаобхура. Шело хIобттира.

Добдуш дара 1906 шо.

Вера арайолура берзанчу когаш тIе тишIелла божай-
рийн шиблеташ а юхий.

— Вера, кхин кога йуоха хIума яц хьан? — хьаттира Сашас.

— Яц,— элира Верас,— хIусамдас хьалхо элира, ша суна ши кало оьцур ю, аьлла.

Оцу дийнахь дуьйна Саша, ойла тIеяхийтина, терго еш хуьлура хIусамдассий, цуьнан гIоьнчаший бечу белхан.

ЦIийнан сонехь Iохкучу тишачу мачийн оьла масит-тазза кегийра Сашас, мега йолу материал лобхуш.

Цкъа цхьана буса хьала а гIаьттина, лачкъийна чIураман юьхьиг а латийна, охьахира Саша, тишачу ай-рех, цуьргийх Верина пошмакхаш ян.

Дог резахилла тIетаьIина болх бора Сашас. Амма цхьана хIумано сингаттам латтабора Сашина: пошмакхийн барам нийса хирбуй те, бохуш. Пошмакхийн барам

Верин кога тIехь баккха Сашина ца лаьара хIунда аьлча керлачу совгIато цIеххьана луш болу синкьерам цуьнан лахбийриг хиларна.

Буьйсанна бинчу цхьана кIиранан балхо пошмакхаш йина йовлийтира. Дика кепехь ерина-м яцара уьш. Делахь а чIогIа а, тоьар йолуш а яра.

Керлачу товарах йича санна яра: Сашас хIусамден лак ца кхойнера.

КIирандийнахь, шен хIусамдай хьошалгIа бахача, Сашас пошмакхаш пальто чухула лаьцна схьаийтира. КIеззиг лаьттина ара а ваьлла, рагIу тIехьа вахара Саша, ша гуттар а Вера ган вьодучу метте.

Ехха шок туьйхира цо. Цхьа минут яьлча лулахойн неIарх араелира Вера, дIа-схьа а хьаьжна, Саша волчу-хьа йолаелира иза.

— Вера!

— ХIан...

— Хаал хьайна, хIоккхуза хIун ю сан? — шен пальтонан тIам меттахьхьебора Сашас.

ЧIогIа шекьяьлла, стигалан басахь болу шен ши бIаьрг хьалахьажийра Верас.

— ХIун ю и?

Верина тIера ши бIаьрг дIа а ца боккхуш, меллаша шен четара ши пошмакх схьаьккхира Сашас.

— ХIан, Вера, хьуна еана аса.

Верас, ша йолччоьхь, дукха йоккхайийна ирах а кхос-салуш, ши куйг вовшахтуьйхира:

— ХІорш... суна еана!! — юьхь цІийелира, Верин йоккхаеш. — Саша, хІорш айхьа йина ахьа?

— Айса йина. Соьга-м кхин а дика ялур яра. Товар вон ду-кха... Юстал... тІеюхал, гІехь юй техьа.

Дукха хазахетарна егайора Вера. Сихонца охьалахъ-елира и хадоза йисинчу, рагІуна кІел тесначу дукъон юьхьига тІе. Когара ирча шиблет схьа а яьккхина, пошмакх тІеюьйхира Верас.

— Къийлам-м ца къуьйлу?

— ХІан-хІа... когана гІеххьа... эхІ...

ЦІеххьана куьйгашца ши бесни а лаьцна, Вера йилхира.

— Вера! Верка... хІун до ахьа?

— А... а аса хІун эр ду... сайн, хІусамдега? Саша вуьйхира. Нийса ду и. Цуьнан ойла ца йинера Сашас.

— ХІан, Саша! Баркалла. Оьцур яц аса схьа, кхоьру со...

Сашин дог тІекІелделира.

— ДІаэца, Вера! ХІума хир дац хьуна. Аса йина ала ахьа!

Сашас куьйг хьоькхура, цІагара кІажарш кхозучу Верин коьртах. Пошмакхаш дІакхийдайора.

— Ма кхера, Верка. ХІан! Аса елла ала ахьа.

— ТІаккха хьуна еттар ю-кх хІусамдас.

— ЭхІ! Ма кхоьру-кх со цунах...

Елха а ийзош, Верас дІаййцира пошмакхаш.

— Баркалла хьуна, Саша.

Верка цІеххьана шен ши куьйг озачу пхьаьрсашца Сашин белшах а тесна, цІап, аьлла, бесних цунна оба а аьлла, дІаедира.

Сашас, хазахетта ша хІун леладо а ца хууш, бесних куьйг хьоькхура, ойла ян гІертара и хилларг хІун ду те-хьа, бохуш.

Ша дуьнен тІе ваьлчахьана дуьххьара хІинца Сашин дага гІехь цхьа атта — аьхна тамехь хилира.

ШоллагІчу дийнахь Верин хІусамнанас пошмакхаш мачаш ечу пхьалгІа еара.

— ХІан! ДІаэцалаш! Хьажал хьайна, лулахо, шун кІанта лелориг! Тхоьгарчу йоІана керла модни туфлиш елла-кх. ТІехьийза кІант хилла-кх хІинца кхунах. То-вар-м хьан лачкъийна хир ду кхо?

Сашин дог хІинца чехка деттадала дуьйлира. ХІинца долалур ду буьрса дов бохург дагахь а долуш.

Амма Сашина ма моьтту ца хилира, хIусамда хIум-
ма а хийца ца велира.

ХIусамда цецвалар сел чIогIа хиларо цуьнан оьгIазал-
ла йицйира.

Шен фартуках куьйгаш а хьаькхна, хьажтIера куьз-
ганаш бIаьргаш тIе а дахкийтина, схьаййцира хIусамдас
ши пошмакх. Лерина цаьрга хьажа а хьаьжна, аркъал а
оьхуш, вела хIоьттира.

— О, хо-хо-хо! Вуьйр ву кхо! Хьай даьдиса хьо болх!
Ша ма ярра парижски мода ю пошмкхийн-м... ТIехый-
заш ваний Сашка! Хьай даьдиса хьо невцан! Вийн-кх со.
Хо-хо. Амма, эр ду аса хьоьга, сан лулахо, пошмакхаш-м
ондий ю. Дуьххьара бина болх хилар лерича-м муххале
а вуно дика ю. Шина шарахь хIорш лиэларг хиларна
тоьшалла до аса! Тхан Саша цхьацца бозбуанчаллин
пал шеца болуш ву. Баккъал аьлча воккха дешархо а ву.
Схьавоьл кхуза, юххе, дешархо. Цу шалмазо Iаржбина
шен пIелг ластийра мачийн пхьеро, Саша тIевоьхуш.

Саша тIевеара, гажа а гежна, тIевеара цу хIусамден
вожа ши гIоьнча а.

— Айхьа тIеш кепа тIеузуш, товар даша хIунда ца
дира ахьа! Гой хьуна шар ца делла хебарш. Дечиган
хьостамий тIедачу айрийх хIунда диттира ахьа? ТIедачу
айрийх тоха мегар дац хьостамий. ТIуьна хила деза уьш.
Кхетий хьо, мIаьчиг?

— Кхета.

ХIусамдас катоьхна схьа а лаяцна, чIогIа дIасатуьй-
хира Сашин лерг.

— Ткъа хIусамден товар хьо лачкъо волалахь — ва-
рийлахь. Аса бийр бу хьан болх, шпандар — бахтаран:
чоме хьаьжний хьо? ХIан?

ТIаккха мачийн пхьеро хьалааййира Сашина дика
бевзаш болу бакъабелла, шалмазах буьзина болу шен
пIелг.

Деган кIоргехь Сашина, хIусамдас дешнаш мел шога
аьлlexь а ша йинчу пошмакхашна шен дагахь и реза ву
аьлла хетара.

Цкъа а ца деана хIума дагадеара Сашина: хьалха
шена иза ма моттадаллара башха вон стаг а ма ца хилла
и хIусамда, аьлла.

Мачийн пхьеро юха а вирзина, пошмакхаш дIа а
кховдош, луларчу зудче элира:

ХІан! ДІало барышнига пошмакхаш. Дог диканца
лелайойла цо уыш!

Сашас шен дагахь гуттар чІогІа баркалла элира хІу-
самдена.

— *Миль пардон, боку мерси, кавалер* ¹.

— ХІинца суна хьо йоІана юххевахана хаалахь,
шпандар — бахтарца цІока йохийр ю аса хъан! Хезий
хъуна?

— Хеза.

— ХІете-хІете.

Оцу тІехь дІадирзира Сашин гІуллакх хІусамдеца.
Амма хІусамнанна Саша тохарчулла а ца везара. ХІор
ког моссазза боккху олур а цо:

— ХІай, нуц! Схьалол иза! ХІей! И дел, важа дел.

Вера ган хала дара. Шена Саша гича, Вера елха
хІуттура. Урамерчу божбераша тІаьхъара ца довлуш
тІехдеттара Верина, цхъана иллица:

«Хари чохь тускар
Тускар чохь нускал
Нускалца нуц ву».

Цкъа Саша карзахвелира. ХІусамнанна тІечевхира
иза:

— ХІай, къанделла ешан! Хьо маца юьгур ю техъа
йилбазаша Іадийна дІа?

Дукха чІогІа оьгІазъяханчу хІусамненан мотт сеци-
ра. Са а ца даккхалуш юьйжира. Цхъа минут яьлча мет-
та а еана, хІусамнанас Іадош цІогІа а тоьхна дІасаетта-
луш, когаш лаьтташ бетташ, шен доцчу озанца, мохь
хьоькхура.

— ДІавала сан бІаьргашна гучура, черийн тІоьрмиг,
Іетто дог догІу сан хьо гича.

— ГІур ву со... Хьо хъайн волло хорам а бина юьйр
ю! — Саша эткаш ечу, пхьалгІи чу ведира. Катоьхна
схьаэцна шен этІа зитун тІе а юьйхина, охъатаІийна
коьрта куйн а тиллина, урамновкъа иккхира иза.

Шийла яра, амма Сашина шело ца хаалора. Саша
вахара шен дас тІаьххьарчу хенахь болх бечу дечиган
пхьалгІа.

¹ Французийн маттахь: эзарза кьинтІера валар доьху аса,
доккха баркалла, тІехьийзарг.

— Ахьа хІун леладо, кІант? — аьлла, хьаьттира дас, кІант воьхна хилар а, цунна цхьа вас йинийла а хиина.

— ДІавели со мачийн пхьар волчуьра.

— Ой! И хІун ду? Мухаваьлла хьо цигара дІа?

Иштта ваьлла-кх. Хьала а гІаьттина, схьавеа-кх. Кхин Іойла дацара цигахь. ХІор денна хьийзавора. Массарал а хала хІусамнана яра. Кхин Іийр вац со цаьргахь...

ТІаккха Сашас, цхьанна тІера вукхунна тІе вуьйлуш ша дерриг а дийцира дега, шегахь латточу халонийх лаьцна. Ша йина пошмакхаш а йийцира.

— ХІан-хІа, кІант. Бала ца хьоьгуш пхьола ца Іема. Гой хьуна, хІинцале а хьуна пошмакхаш ян а Іемина. Юьртахь мел чІогІа оьшу мачаш ен пхьар! Воло юха, хьайн хІусамнанна корта тоха, гечдар деа.

— ХІуьу дича а гІур вац со цига, дада!

— Іовдал ма лела! Аса еттар ю хьуна...

— Етта ахьа, дада! ТІаккха хьо волчуьра а водур ву со, — дог дуьллуйтуш элира Сашас. Доккха са а даьккхина, цІеххьана вилхира Саша.

— Ма холчохь ву-кха со... Нана мукъана а сан дийна елахьара...

— Сан кІант!

Дас кІентан коьртах боллу тІапа куйн схьа а баьккхина, коьртах куьйг хьаькхира.

— Делахь, дика ду, кІант. Ахьа ма боххура хуьлуьйтур вай. Хьада барака чу а гІой, яа хІума еш зуда ю, цуьнга хьо плотникан Федоран кІант ву ала. Иштта хала ду-кх, Саша, вайн — белхалойн дахар! ХІун дийр ду вай!..

САЧИН САША ЗАВОДЕХЬ

Ша алапа эцначу дийнахь герзаш дечу заводан слесарийн цехан пхьерашна четвeртъ чарІар а хІоттийна, Федора дехар дича, Саша слесарь Іамо дІаийцира дийнахь ши шай алапа а долуш.

Заводехь низам инзаре чІогІа дара. Амма Сашина-м заводехь дуккха а тоьлуш хетара — мера кІел лаьтташ, тІечехаш хІусамнана яцара.

Сашина уггар хьалхаделлачу алапих, дас цунна кочхечий, каранашший ийцира, цуьнан алапих цхьа эппаза ахча а делира. Сашас цунах шена ши книжка ийцира.

Сарахь массо а белхалой барака чохь гул а лой, аьчган пеша хьалха бохлуш Іачу хенахь, ирахкхозучу лампин серлона улло а хойй Сашас книжка йоьшура.

Барака чохь Іара зударий шайца боцу белхалой. Заводан вукху баракаш чохь, басмин шаршушца юккѣхь оганаш а дина, готтѣхь Іаш белхалойн доьзалш а бара.

Доьзалш болчу баракашна чохь дуккха а божбераш а дара. Саша доьзалш боцчийн бараке вар ца тайра берашна.

Сарахь бераш гулделлера барака хьалха.

Саша тѣвахара царна.

— Хьо юьртара веана? — аьлла, хаьттира Сашига цхьаммо, воккхахо волчо.

— ХІан-хІа. Со мачаш ечу пхьераца Іаш вара.

— Цѣ хІун ю хьан?

— Саша.

«Тапар-типах» ловза хаьий хьуна?

— Муха ловзу цунах? — хаьттира Сашас, дагахь кхин хІумма а доцуш.

— Вуно атта ду и, — элира кІанта. Катоьхна Сашин коьртара схьабаккхина куйн лай тѣ а тоьхна, цу тѣ ког туьйхира кІанта, «тапар-тип!» олуш. Когаца вукхуьнга дІакхоьссира. Вукхо а ког туьйхира, «Эсан кит!» — олуш.

Саша шен куйнна тІаьхьауьдура. Бераша когашца вовшийн кар-кара кхуьссура. Куйн бедда лелара.

ТІаккха Сашина дагабаьжжира шена ницкѣ бина мачаш ечу пхьеран гІоьнчий.

И ловзар шен куйна тІера дІадолийначу воккхачу кІантана тѣ а вахана, дикка ластийна, гІоддах буйн туьйхира Сашас оцу лерга юххе: «Тапар-тип!» — олуш. ТІаккха бетах туьйхира: «Эсан кит!» — олуш.

Шена Сашас цѣххьана тохарна, цецваьллачу кІанта цхьа а тайпа дуьхьало ца йира.

Куйн а битина, тІедирзира бераш, хІун хуьлу хьовса.

— Колька! ХІун деш лаьтта хьо, тоха цунна.

Колькас дуьхьало ца йора. Амма Саша чуьраваьллера.

— ХІа-хІан, схьатІегІортал, ша майра верг!

Цхьа а меттах ца хьайра.

Цхьана кІанта, лох цІан а бина, тІапа куйн дІакховдийра Сашига.

Сашин цѣ яхара берашна юккѣхь.

ШоллагIа де кIиранде дара. Саша барака чуьра ара-
велира. Екхна шийла Iуйре яра.

Селхана шега куйн схьабелла кIант кIел эчиг тоьхна
йолу дечиган канкиш шен когарчу валенкашна тIейоьх-
куш воллуш вайра Сашина.

Шен когийн тIиэшна тIоьхула чIешалташца тIергашна
гел хьийзош, дIакъуьйлур а кIанта канкиш.

Ша вайлча кIанта корта хьалаайира.

— ХIей, Саша лаьий хьуна соьца доттагIалла лело.

— Хьо школе оьхий, ткъа?

— Оьху.

— Книжкаш ю хьан?

— Ю.

— ХIун книжкаш!

— Тайп-тайпана ю-кх: «Родное слово» а, арифметика а.

— И хIун ю «арифметика»?

— Хьуна ца хаьа? Книжка ю-кха, тIехь задачаш а
йолуш.

— ХIун «задачаш»?

— Хьо школехь доьшуш ца хилла?

— Ца хилла. Йоза деша айсса Iамийна аса.

— ХIан... задачник хьесап Iамош книжка ю, тIетоьх-
чий, дIадаьккхичий, декъчий мел хуьлу а хаьа, цу тIехь
деборан таблица а ю. Дебадеш...

— Иштта книжка суна-м ца яйна, — элира Сашас,
доккха са а даьккхина, шеца кьамел деш волчу кIантана
хуучу Iилманан кIоргенаша кIелвитина.

Цул тIаьхьа хаьттира:

— Ахьа гойтур юй суна хьайн книжкаш?

— Гойтур ю.

— Делахь, лелор ду аса хьоьца доттагIалла.

Ша школе сатийссар а, шайн жимчу эвлахь и цахилар
а, дага а деана, Саша ойланашка велира.

— Це хIун ю хьан? — хаьттира Сашас.

— Кеша ю.

— Мичхьа хехка воллу хьо канкиш?

— ХIожкхуза гу тIехь. Соьца воьгий хьо? Хьоьга а хох-
куьйтур ю аса.

Сашина чIогIа луург дара иза. Цуьнан цкъа а ца хил-
лера канкиш.

Шайн эвлахь лелийнера цо кевстигах юьйцина хулчиш.
Царна тIе канкиш йохка хала дара. Ши кIант дIавахара
канкиш хехка.

Кеша майра вогура гу тѣра канкиш хохкий, охъа а ца вужуш. Ша таббалц хихкинчул тѣахъа. Кешас канкиш Сашига елира.

Гу тѣра охъахажкавала ма вуьйлли, Саша, ши ког дѣаса а боьдий, ло тѣе охъакхетара. Ший а воьлура. Кеш Саша Іамо гѣртара:

— Варжа а варжий ма шарша, цхъа ког хъалхабаккха.

Тѣахъара а Сашина Іемира конкиш гу тѣра зен доцуш чухажка. Воккхавеш ца вахара ши кѣнт.

— Гойтур юй ахъа книжкаш?

— Гойтур ю. Вало тхоьга.

Кешин дай, наний барака чохъ, цхъана маьтѣ тарделла Іеш дара.

Дуьхъалъоьल्लीна йолчу басмин шаршуна тѣхъа а ваьлла. Саший, Кеший тѣорказа тѣе охъахира.

— Мам... Саша ву хѣара. Аса книжкаш гайта кхуьнга? — хъаттира Кешас, яхѣума еш йоллучу шен нене.

— Гайтахъа ткъа, — элира нанас. — Хъо хъенан ву?

— Со-м Федоран, плотникан ву... дехъа барака чуьра.

— Дика ду-кх, делахъ.

Школе кхоьху сумка схъа а эцна, Кешас цу чуьра шен мел йолу книжкаш а, тетрадаш а охъадехжира.

Сашас книжка схъа а эцна дѣаяржийра. Хъалхарчу кегѣата тѣехъ язѣина цѣе: «Родное слово» яра. Цунна лахахъ, бѣаьргийх куьзганаш а дохжуш, ехха месаш а йолуш, векъана озачу стеган сурт дара.

— Ушинский, — аьлла дийшира Сашас, — и хѣун ду? Цо язѣина хѣара книжка?

— Цо язѣина.

Сашас важа книжка схъайцира. Цуьнан мужалта тѣехъ дара язѣина «арифметика».

Керлачу дешархочунна хъехархочо хьоьху урок санна, Кешас гайтира Сашина арифметикан Іилманан говзаллаш. Цо гайтира дебадаран таблицаш а.

Кешина хуучу Іилманан кѣоргенаша, Сашин дог дохийнера. Къаьсттина тамаша бора Сашас дебадаран таблицийх.

— Суна «Паччахъ Салтанах» лаьцна язѣинарг а хаьа дерриге а дагахъ. Аса дѣадеший хъуна? — элира Сашас, яхъ ваьлла.

— Оха иза ца Іамийна. Дѣадешал, делахъ.

Саша стихаш еша волавелира.

Кешас юхьенца тидам боцуш дугIура ла; цунна ца хаьара и стихаш еха юйла а.

ТIаьхьо чIогIа тидамца ладогIа вуьйлира иза.

— И дерриге а дагахь Iамийна ахьа? — аьлла, тамаша беш хаьттира Кешас, дагахь дешар саца а дайтина.

— ХIаь... — аьлла, шен дешар дIадолийра Сашас. ТIаккха цунна ша Кешал лекхахетавелира.

Кешин нана а, ша дийриг а дитина, ладогIа хIоьттира.

— Хьо ву хьуна кIант! — элира цо, стихаш ешна Саша ваьлча. Хьажал, гой хьуна, Кеша, муха деша деза?

Кешин йохьана кIорга чов хилира. Цо лобхура Сашига тамаша бойтуш ала хIума.

— Саша, ахьа прокламациш дIасакхехьний? — меллаша, кьайллах хаьттира Кешас.

Сашина ца хаьара, прокламациш хIун ю, цунна ца хаьара, уш стенга, я муха кхобхьу а.

Амма шена цахаар гучу ца даьккхира цо.

— Ца кхехьна, — аьлла, жоп делира Сашас, шех башха дика тешна а воцуш. — Сан ца нисделла иза, дадас-м кхехьна.

— Цо муха, иза-х столяркехь ву болх беш?

— Хилча хIун ду?

— Ткьа муха волуьйту иза буткехула чакх?

Сашина хиира, ша гучувала пергга хиллий. Бутких дерг цунна хууш дара.

КIел ца виса, шен кьамел цо чакхдаьккхира.

— Дежурный хехо ву цунна вевзаш, цо чакхволуьйту иза.

— Иштта ду! — аьлла тамаша бира Кешас. «Прокламациш» муха — хIун ю, хаа лаьара Сашина. Цо меллаша хаьттира Кешига:

— Ахьа айхьа кхехьний уьзаш дIаса? — аьлла.

— Дуккхазза а кхехьна.

— Ткьа муха ю шун и «прокламациш»?

— Муха хир яра уьзаш? Иштта, кегIатийн ю-кх, зорба а тоьхна.

— ХIун дара ткьа хьайчушна тIехь яздина? — хаьттира Сашас. И кхийтира прокламациш, газеташ санна, зорба а тоьхна кегIаташ хиларх.

— Царна тІехъ тайп-тайпана хІуманаш дара: пач-
чахъ дІазккхо веза, белхалой хьоладайша хыйзабо. Къен
нах дика бехаш хила беза,— бохуш.

— Ахъа хъанна кхийхъира?

Цу хаттарна Кешас, шех ца кхетта волчу бесара,
юьхъ хийцира.

— Мегар дац дийца! «Вайчарна» кхийхъира аса.
«Леворюционерашна».

И къайле хаа боккха лаам бара Сашин. Кешина да-
ри дира цо шена цу гІуллакхех хууш кІадда а ца хи-
ларна.

— Кеша, муьлаш бу уьш? Со-м эвлара вай, суна-м
хІумма а ца хаьий...

Кешина тоам хилира, Сашин мукІарлонах.

Цо дийцира Сашига гІали чохъ белхелошна гІудеш
нах хилар.

Дийцира поличис и нах лехарх а: уьш ца карабарх
а; муьлаш бу хийча, уьш набахте чубухкурт хиларх а;
уьш хъахош цхъангге а хІума дийца мегарг цахиларх
а; царийх «Леворюционераш» алар а. Кешас хаййтира
Сашига, белхалоша зовод йолчуьнга шайна алапаш тІе-
тохар доьхуш забастовка яр а. Завод йолчо алапаш тІе-
цатохар а, тІаккха массо а белхалоша болх ца беш охъа-
тасар а завод йолчунна цунах зен далар а.

— Завод йолчо кхин белхалой оьцур ма бу балха,
— элира Сашас.

— ХІан-хІа, бакъо яц,— аьлла, жоп делира Кешас.
Амма, юха а ойла а йина, тІетуьйхира:

— Кхин белхалой богІур бац. Муха богІур бу уьш
шайчарна дуьхьал?

Эткаш ечу пхьераца Іаш волуш, Сашина гІали чохъ
дерг хІун ду а ца хаьара.

— Кешаца къамелаш динчул тІаьхъа, цунна гучуде-
лира, хьалха шена ма моттара, заводехъ гІуллакхаш шер-
ра дІадоьлхуш цахилар.

Завод пачхьалкхан яра. Цехана куьйгалла деш верг,
цхъа стомма немцо вара. Белхалой цунна бІаьрга бан ца
безара, кІеззиг долчу гІалатана а гІуда тухура цо. Иштта
доьдуш 1906-гІа шо дара. Сашина кест-кеста хезара
цхъаверг набахте вигний, вукхунна суд йиний, бохуш
дуьйчуш.

И дерриге а: шена гинарггий, хезнарггий Сашас шен коурта чохь сацош дара.

Цара йойтучу ойланашкахула Сашина гора нах шина декъе бекъабалар, «шайнаш», «хийранаш».

Сашина хезнера ша Іамош волчу къеначу слесара, Кузьма Кузьмича, заводан хъаькамашна а, полицина а кест-кеста дов деш.

Хьалха юьхьенца Сашина хетара и дов, Кузьма Кузьмича, иштта дІа, ша цаьрца оьглазе хиларна до, аьлла. ХІинца Саша кхетга воьгура, — Кузьма Кузьмич дов шен дуьхьа деш хилла цахиларх.

Цкъа цехан управляющина, чІогІа и довдеш, чуьраваьллачу меттехь Сашас цуьнга хаьттира:

— Дядя Кузьмич, белхалоша забастовка хІунда ца йо? — аьлла.

Цхьайтга шо бен доцчу шен ученикана тІе а боьлабелла, Кузьмичан бІаьргаш горьбелира, къаьзрина.

— ХІу-у? — аьлла дахдира Кузьмича.

ТІаккха Сашина тІе а веана, кІужал схьа а лавцна цуьнан корта дІасаластийра.

— Пистон, хьан корта вортаных чІогІа хоьттина буй? Хьожуш хилалахь! Дукха хууш хилахь, сиха къанлур ву, хьайи бат хьайга кхабалахь. Корта, винт санна, тІера схьахьовзор бу хьан... Кхетий хьо?

Амма, хІетахь дуьйна, Сашина а иза хаалуш ма хиллара, Кузьмич цуьнца сов къинхетаме вара.

Делкъанца хІума яа, заводи болх сиййча, Кузьма, шен тІоьрмиг схьа а оьций, ша хІума яа охьахууш схьа-хьойкхура Сашига.

ХІа-хІан, пистон, схьавоьл хІоккхуза хІан, дІаэцал, яал!

Цкъа, цхьана Іуьйранна оршотдийнахь, ша болх бечу слесарийн мастерскойна чувовдуш Сашина гира цехан неІарехь лавтта белхалойн жІуга. Уьш неІарна тІелатийна долу зорба тоьхна жегІат доьшуш бара.

Вовшашца кІеззиг къамелаш а деш, белхалой буьйлура. «Прокламаци» — аьлла дагатеси́ра Сашина.

Белхалойн жІугана юккъехула чакх а ваьлла, неІаре кхечи́ра Саша.

Цо корта хьалаойъушехь — цехачу иккхи́ра, шеца эскаран нах а болуш, лакхара мастер.

— ХІа-хІан, сихонца!... ДІасадекъало шайн-шайн меттигашка!

Белхалой сих а ца луш, цхьацца вовшашлахь забарш а еш, дласабовла буыйлабелира.

Эскархошна тевиллинчу хьаькамо кеглат схьа а даьккхина, шен кисана диллира.

Кузьмич, Сашита а хьаьжна, хилланца бляьца а йина велавелира. Саша а, цунах кхетта, велаькьежира.

— Хлан, вало сан клант. Вай хлунда лаьтта кхузахь, шелонехь.

Шаш цеха чу кхачча, Сашас хьаттира:

— Дядя Кузьмич, прокламаци ярий иза?

— Ахьа боххург яра.

— Хлун дара цу тлехь?

— Ахьа соьга хиттинарг дара, ткьа, дукха хаа глერთахь — сиха кьанлур ву хьо. Мот хьайн багахь сацо хавий хьуна?

— Хаьа.

— Делахь кестта хуур ду хьуна. Гуттар а иштта хилалахь, сан клант: дагца схьалоцуш, мотт меттах ца хьебеш. Чехконца керла гуллакхаш дилира. Суьйранна болх саца кхо сахьат дара. Дагахь а доцуш тлетайина, орца доккхуш заводан гудок йийкира.

— Хлан, пистон, шабаш! Вало, забастовка йо вай!

— Дядя Кузьмич, хлунда йо вай забастовка?

— Самовараш ечу заводера нах набахти чу боьжкина. Заводо забастовка йина, уьш схьахецийта. Вай царна гло до. — Ткьа иза вайн фабрика-х яций?

— Муха яц и вайн, сан клорни. Берриге а цхьа белхалой бу. Куьйгаша белаца латта охкуш, цхьана куьйго, шолгачуьнга «дладала, хьо тхан дац!» ца боху. Ахкалур дуй цхьана куьйге шегга латта? Ахкалур дац. Иштта ду вай а, Саша. ЦаI массаьргахь а, массо а цхьаьнгахь а дай вай-м.

Белхалой заводан уьйтIа хецабелира. Гудок ца соцуш хадданза екаш яра. Шийлачу хIаваэхь кьаьсттина члогIа декара цуьнан аз.

КетIахь вовшашна тлетIа Иттаделлачу адамийн йоккха чалх яра.

Сашина дагахь дацара, оцул дукха нах заводехь хир бу аьлла.

Ков цлехьхьана дIаделладелира. Гулделлачу адамийн хIорд, апари чу хи санна, кел ара, ураме хецабелира.

Цу адамийн халкьалахь, Кузьмичах цакьаста глერთаш vara Саша.

Лекхачу кертана хьалхайобттинчу кибарчигашна тIе а ваьлла, чехка къамел дан хIобттира цхьа белхало.

Цунна уллохь, летта цIе санна, цIен байракх а дIа-хIобттира.

Къамел дечо бохуш дерг Сашина вон хезара. Гобаьк-кхина, еса меттиг йоцуш, цхьатерра дIалаьтташ адамаш дара. Къамел дечо бохура адамашка вовшашца барт чIагIбе.

— Валол, пистон, йистехьа. ХIиницца полици йогIур ю кхуза. Цара хьаьшна дIавоккхур ву хьо, нацкъара вай-ша ца валахь, — элира Кузьмича, Сашин куьйг а лаьцна, иза йистехьа шеца дIа а озош.

Саша Кузьмичца белхалошна юккъера схьа а къаьс-тина, и шиь цхьана готгачу урамехула чувобьрззушехь аьт-ту агIорхьара схьа цхьагIовгIа хезира. ДIахьаьжначу Сашина байра эскархойн хорма а юьйхина, белшаш тIехь пагонаш а йолуш, таррашца говрашкахь богIурш.

Лабайолу куйн а тиллина, даккхий мекхаш а, кIайн пагонаш а, некха тIехь чимчаргIаш а долуш волчу оьгIа-зечу эпсаро чIогIа мохь а бетташ бохура:

— ДIасадовла!

Цунна дуьхьал белхалоша оьгIазаллин а, беларийн а, цунах цабашаран а дешнаш кхуьссура. Полицино деш хIумма а дацара ша кхерарна.

Ткъа, дIайобттина лаьтгачу кибарчигашна тIера схьа, цаI дIаваьлча шолгIаниг тIе а волуш, белхалоша къа-мел дора.

— Кузьма Кузьмич, цхьана минотана схьахилахьа, — меллаша элира, тIевенчу белхалочо.

Кузьмич цуьнца юьстахвелира.

Белхало, стеннах делахь а, Кузьмич кхето гIертара.

Сашина гуш дара, Кузьмичана стенна делахь а, цхьа гIайгIа тIееана хилар. Белхалой, Кузьмиччий Саша вол-чухьа схьаволавелира, къамелаш а деш. И шиь Сашина тIевеара.

— Валол, Саша.

Уьш кхоь готгачу урамехула дIа а вахана, гергахь аддам а доццохь цIеношна хьалха сецира.

— ХIа-хIан сан кIант, — аьлла Кузьмич Сашига вист-хилира, — хьайн вешина — белхалочунна гIуллакх дан деза хьа! Хайий хуьна тхо мичхьа Iаш ду?

— Хаьа.

— Ткъа, тхан хасбеш евза-кх хьуна?

— Евза.

— Делахь, сан кІорни, нагахь со ца водахь, со набахте вуьгур ву. Кхин стаг цига вахийтича а, дІалоцур ву. Ткъа, цахь сан дІаехкина ю — хІун ю ца хуурш.

«Прокламаци», аьлла дагадеара Сашина.

— Сан зуда Анфиса евзий хьуна?

— Евза.

— Сихонца ваха а гІой, цуьнгара, Іаьржачу йовлакха юккѣхьарчийна йолу хІуманаш схьаэца. Варийлахь бешахула гІолахь чу. Цхьана а стеган хьайх бІаьрг ма кхетийталахь. Бешахула валий гІой и ларча, Замковой урамехь, номер кхоь йолчу ценошна чохь Іаш волчу хьехархочуьнга, Иван Макаровиче дІало. Цхьана а адаме, я хІинца а, я гІаккха а, айхьа ехьинарг хІун яра а стенга ехьира а багах ма даккхалахь. Кхийтин хьо?

— Кхийти, дядя Кузьмич. И дийцича, набахте ю.

— Нагахь ценошна тІехьа адамаш хилахь чу ма гІолахь.

— Дика ду.

— ХІан, вада, сан кІант.

Адамаш кІезиг долчу урамашкахь а вуьйлуш, Кузьмичан ценош долчу агІор ведда дІавахара Саша.

Цийнан тІехьахула, Кузьмичан хасбеша кхечира иза.

Цхьана минутана саца а сецна, гонаха дІасахьаьжира Саша. Цхьа а дегІ дацара. АгІор а яьлла лаятгачу кертана тІехула, дехьаволуш ша гарх ларлуш дехьа а ваьлла, бешахула ценошна тІевахара Саша.

«Урамехь, тешна а, Кузьмич ца вогІу ларвеш полици хила там бара» аьлла дагатесира Сашина.

Кертара дІа урам новкъа хьаьжира — цхьа а вацара. Пешан туьнкалгехула маьрша хьалаоьхуш кІур бара.

Сашас, сени чу а ваьлла, меллаша неІ туьйхира.

— Мила ву?

— Тетя, Анфиса, дІаеллахьа неІ! НеІ дІа а йоьллуш, Сашина дуьхьал кьена, оза зуда елира.

— Хьо ву и Саша?

— Со ву, тетя.

— Дядя Кузьмича, хьоьга Іаьржачу йовлакхан шад соьга схьало боху. Дядя Кузьмич лобхуш ву, ца вогІур вац и тховса... Сиха лелахьа, тетя! Хасбешахула юхавола аьлла соьга.

Анфиса юьхь тІехь хийцаелира.

— Ткъа, стенга бахьа воллу хьо иза?

— И ма дийца аьлла соьга дядяс.

Анфиса, цергашца лахара балда а лавцна, ойланашка елира.

— ХIара а дукха цхьа делан талзар! Ткьа хIун оьшу кьеначу кхунна. Жима велхьара а дара цхьа хIума...

— Тетя Анфиса, сихо ехьа! Кхуза богIур бу...

Анфиса, кхин дIаса ца хьийзаш, божали чу а яхана, Iаьржачу йовлакхан шад схьабеара.

— ХIан, — элира цо, — хьожуш хилалахь, беза бу хьуна хIара. Цкьа собар дел... Со гонаха хьажий...

Анфиса уьйтIа елира, жен Iуьргехула ара а хьаьжна, чехка чьеара.

— Стагга а вац... ДIагIо, дела ву хьан накьост, — аьлла, ламаз дира цо кIантана тIаьхьа. — Нагахь цаI хилахь, шад охьа а тасий дIавадалахь...

КIанта шад схьаийцира. Иза чIогIа беза бара.

— ХIан-хIа, хIара кегIат дац, — аьлла ойла йира Сашас.

Инзаре ойла иккхира коьртачу: «Бомбанаш!»

Кешас цунна дийцинера, «Леворюценераша» полици-на а, хьаькамашна а «бомбанаш» кхуйьсу, бохуш.

Сашин дог кураллих дуьзира.

— Сох-м иштта чIогIа герз дIалачкьадайт а теша! аьлла.

Гахьара со Кешина хIинца! ХIорш-м яц кегIатан прокламацийх тера а.

Хасбешана юххехь эрна-еса лаьттаху меттигана юк-кьехула чакх а ваьлла, Саша новкьахула майрра дIава-хара, пхьаьрса кIел луьра шад а боьллина.

Цунна дуьхьалбетталурш шек а ца бовлуш, уллоху-ла дIаоьхура.

Саша ша а, цхьа хIума дагахь доцуш, ша хьош ерш картолаш йолуш санна дIавовдура.

Замковой урамехь Сашас чехка схьалехира Иван Ма-карович чохь волу цIенош.

Сашас неIарх хIума тоьхча, шен белшийх кортали а кхоьллина араелира, цхьа жима зуда.

— КIант хьуна мила веза?

— Хьехархо Иван Макарович кхузахь Iаш вуй?

— Ву дера.

— И волчу чуваха мегар дуй со?

— Хьо хьенан ву?

Саша цхьа кIеззиг соцунгIа хилира.

— Цуьнан дешархо ву со...

— Цо ша кхайкхина хьобга?

— Кхайкхина.

— Делахь, чохьавала. — Зудчо гайтира хьехархо
Иашволу хIусам. Сашас неIарх меллаша хIума туьйхира.

— Чувола.

Саша чохьа-велира. Книжканеххий, кегIатийххий
йобттина лавтташ йоккха стол яра чохь. Цунна хьалха,
кресли тIехиина Iаш, 55 шара чохь, лекха воцуш, кьеж
велла, ойланашка вахана цхьа стаг вара. Мажделла ме-
кхаш охьаохкаделла дара стеган. Цхьана пенаца долчу
тIегIана тIехь дуккха а книжкаш яра. ЦIа чохь чIогIачу
томкин хьожа йогIура.

— Де дика хуьлда хьан — элира кIанта.

— Марша вогIийла, дукха вахарг, — аьлла жоп де-
лира воккхачу стага, хаттар деш санна, шен лубстта
даьлла цIокьамаш ирах а ойуш.

— Иван Макарович хьо вуй?

— Ву. Хьо хьенан ву, жиманиг?

— Со плотникан Федоран кIант ву. Со слесара дядя
Кузьмича хьуна тIеваийтина.

— Кузьма Кузьмичий?

— ХIа. ХIокху юккxехь бомбанаш ю, дIалачкью
езаш.

— Бомбанаш? — аьлла, Иван Макаровичан юхь яхь-
елира, цецваьлла. «Бонбанаш» бах ахьа? Схьалол хьайн
«бонбанаш»!

Стола хьалхара схьаваьлла, неIарна чIуг дIа а тес-
на, кIантера ларча схьайицира воккхачу стага. Куьйга
эшара и оза а оьзна, элира:

— «Бонбанаш» яц, шрифт ю хIара.

— И хIу ю: «шрифт»?

— Хьуна йоза хайий?

— Хаьа.

— Книжкаш зорба муха туху хайий хьуна?

— Ца хаьа.

Иван Макаровича, шода юкьара маситта элп схьа-
даьккхира.

— Схьавоьл кхуза. Хьажал, гой хьуна? Цхьацца элп
къастош туху книжкаш зорба. Иван Макаровича гайтира
Сашина шрифт.

— Ткъа уьш вайн элпаш-м ма дац!

— Муха дац вайн? Цаьрца зорба тоьханацу кегIата

тӀехь йоза нийса гуш хуьлу, ткъа элпаш духанехъа гуш ду.

— ХӀаа...

— Амма, ахъа хӀорш «бонбанаш» ю бохург, иза бакъ ду. ХӀара элп-вайн бомба ю, белхалойн бомба. Схъадийцал хӀинца муха елира хьобга Кузьмича «бонбанаш»?

Сашас ма дарра, шен порядкехь, деррит а дӀадийцира.

Наггахь, тӀехь книжкаш йолчу тӀегӀанашка дӀахьожура кӀант.

— Цхьанна а вайрий хьо КузьмичагӀаьргара араволуш?

— Воккхачу делор ца гира цхьана а дегӀана-м!

— Делхаь ладогӀал соьга, жиманиг. Нагахь тхьобгахь хӀара элпаш гучудовлахь, со а, Кузьмич а набахте чувул-лур ву, хьуна заводехь яйна прокламациш, хӀокху элпаш-ца зорба тоьхна ю. Цхьана а адаме шриффт хьаха ма елахь, я хӀинца а, я тӀаьхъа а. Кхийтин хьо?

— Багах-м доккхур дац, Иван Макарович.

— Хьайн доттагӀашка хьахадай а дош ма эькхийта-лахь.

— Ма кхералахь... оьккхуьйтур дац аса... Иван Макарович, и книжкаш ерриге а ешна ахъа? — элира Сашас, книжкаш тӀехь йолчу тӀегӀанна тӀе куьйг а хьажийна.

Воккха стаг велавелира.

— Ерриге а, дуьнен чохь мел йолу книжкаш ешна эзар шарахь а вер вац. Ткъа, хӀокхарийх дукхах ерш аса ешна.

Сашина хетаделира, боккъялла а, ма хьекъял долуш хир ву-кх хьо, Иван Макарович, аьлла

— Хьо школе оьхий? — аьлла, хаьттира хьехархочо.

— Сан дада кьен ву. Со Кузьмича слесаран болх Ӏа-мош ву. — Ткъа луур дарий хьуна деша?

— О!.. элира Сашас, чӀогӀа сакъераделла.

— Делахь аса гӀо дийр ду хьуна. Хьан цӀе хӀун ю?

— Саша ю.

— Дика ду, Саша. Аса урокаш лур ю хьуна. ХӀор шоьтденошкахь со волчу вогӀур ву хьо. Ткъа, цу кӀиран чохь и аса елла урокаш Ӏамор ю ахъа. ТӀаккха, школе экзаменаш дӀалур ю ахъа. Книжкаш аса латтор ю хьуна. Амма уьш дика ларъя еза. И дукха хазахеташ Сашин дог юкъ-кара соьцура. Воккха стаг марволла лиьнера Сашина.

— Ахъа цхъа кIеззиг собар делахъ... — аьлла, Иван Макарович, шрифт юккъехъ долу шад а эцна, аравелира.

Саша тIегIанашна улло а вахана, книжканийн бах-хаш тIехъ йолу цIераш еша вуьйлира. ЦIераш тамаший-на яра, Саша дукхах долчух ца кхетара. Иван Макарович чувеара.

— Дика хир ду. Цкъа хьалха хIума юур ю ахъа, цул тIаьхъа хьобца дандезарг дийр ду аса.

— Баркалла, — элира Сашас.

— Баркалла тIаьхъа эр ду ахъа...

Иван Макарович, неI дIа а йиллина, кхайкхира:

— Палаша! Цхъана минутана чуйолахъа.

Чуеара тохара Сашина дуьхьал араяьлла зуда. — ХIун боху ахъа, Иван Макарович?

— Диканиг, кIант вузавехъа. Дуккха а диллалахъ худар.

Зуда араелира. Цхъана минутехъ юха чу а еана, Сашина хьалха хударан кад а, доккха баьпган цастар а диллира цо.

Зудчунна баркалла а аьлла, Саша худар даа волавелира. Арахъ Iаржъяла йобллера, хьехархочо лампа латийра.

— ХIан, хIинца дийцал, айхъа мичхъа дешна а, хьай-на хуург а? — аьлла, хаьттира Иван Макаровича, Саша худар диъна ваьлча.

КIеззиг эхъ а хеташ, Сашас дIадийцира, элпаш дья-чока Iамадар а, йоза деша шена Iамор а. Иван Макаровича ойла тIеяххийтина ладоьгIура Сашига. Цул тIаьхъа Сашас дагахъ дIадийшира «Паччахъ Салтанах» долу туьйра а, Ляо-Янеххьий, Мукденеххьий хиллачу тIемийн сурташна кIел яздинарш а. Воккха стаг сакъераделла велавелира.

Цул тIаьхъа Сашина книжкаш а елла, Иван Макаровича элира:

— ХIинца ладогIалахъ, Саша. Ахъа дешахъ, стаг хир ву хьох.

Иштта дIадоладелира Александр Сачинан дешар.

Сашин вахар шина декъе дирзира. Дийнахъ цеха чохъ хуьлура иза, Кузьмичах дIа ца кьаьсташ, цунна гIо деш. Болх боцчу минутехъ, шена синкъерамна, цхьацца хIума йора цо. Суьйранна барака чувеача белхалошна кхача кечбеш йолчу зудчо йина хIума а юий, книжкаш-на тIевогIалора и

Дас Сашигахь дуккха а книжкаш а гина тамаша барца хаьттира.

— Клант мичара ю хьан и книжкаш?

— Берашкара ехна еана.. Цкъачунна.

Бакъ ду ден дагна там хуьлура Сашина деша лаарх, ша шега къамел дора: «Ма ду хIара. Дешна стаг кхуьуш лаьтIа. Хьаьнга хьаьжна ву техьа хIара? Тхан цIийнах а ма вацара деша лууш стаг бохуш».

Барака чохь Iаш берш, цкъацкъа, Сашин дешарх буьйлура, цунна новкъарло а еш. ТIаккха цуьнгахьа гIо доккхура белхалошна кхача кечбеш йолчу зудчо.

— ДIайовла, эмалкаш! ХIунда гIерта шу клантана новкъа? И зуда цIийида кхелхина йисина Iаш яра. Наггахь зудареха елха ойла шен хилча, Сашин хьийзина мешаш йолу корта шен кара а буьллий, дIаса а лесташ, йоблхура и.

— Нана яла хьан, гIийла бо! Вац хьох къа хета стаг...

Сашина цунах там хуьлура, амма кIеззиг эхь а хетара. Федосеяна хала ца хетийта меллаша ларлуш, цуьнан карара дIа а волий, цо олура:

— Тетя Федосея, аса хьайга хIун эр ду хаьий хьуна?

— ХIун эр ду ахьа, хазаниг?

ТIаккха Сашас шена хьалха дагадеанарг дIа олура Федосеяга. Шоьтдийнахь Саша, болх бина, заводера воллушехь Иван Макарович волчу водара.

Ша елла урокаш кланте хатта а хоттий, цул тIаьхьа кхин керланаш а лой, чIогIачу томканан луьлла а уьйзуш, хедаш догу деха къамелаш долалора Иван Макаровичан клантаца. Воккхачу стагаца къамелаш ден сахьташ, Сашин цу хенахьлерачу дахарехь, уггар тоьлуш долу сахьташ дара. Хьехархочунна дуккха а хIуманаш дайнера шен хена чохь. Сашас стеннах лаьцна а хаттар дича, хьехархочо кхеттош жоп лора, тIаккха клантана хеталора: «Иштта дан а ду иза, кхечу тайпана хуьлийла а яц и», — олий.

Мухха делахь а, цкъа Сашас хаьттира:

— Иван Макарович, хIун элпаш ду «РСДРП»?

Воккха стаг чIогIачу тIадамца хьаьжира кланте.

— Мичхьа дешна ахьа а и элпаш?

— ХьастагIа, аса цеха чу дехьира дядяс делла кегIаташ. Царна кIелахь яздина дара уьш.

— Ткъа кхидIа: «большевикаш» боху дош дарий?

— Дара.

— Уьш хьалхара элпаш ду хIокху дешнийн: «Российски социал-демократически работчи парти» — аьлл маьIна дира воккхачу стага. Иза, Саша, вайн белхалойн парти ю. Цул тIаьхьа «парти» бохучу дашо чулоцуш долчун деха маьIна дира цо Сашина.

— Со а цу нахана гIо дийриг хуьлу-кх? — хаьттира Сашас.

— Хьо муха ца хуьлу? Хьуна уьш ца бевза, амма хьо царна вевза. Дийца-м ма дийца цхьаьнгга а.

— Иван Макарович, хьо а ву партехь?

Воккха стаг кхолавелла, вехха вист ца хуьлуш лаьттира.

Сашина хетаделира иза оьгIазвахана техьа, аьлла.

— ХIан-хIа, — элира воккхачу стага, доккха са а даьккхина. — Воккха ву со цу гIуллакхана. — Амма, Ийина тIетуьйхира цо — Саша, стага цхьаьнгге а дийца мегар дац, ша партехь хилар аьлла.

Хьехархо волчу эха ша волавелчхьана, Саша берашца ловза кIезиг оьхура.

Наггахь Кеша волчу воьдура, ткьа, «Иранденошкахь хан а нийой, Вера ган а воьдура.

Цуьнга цхьаьнга йийцира цо ша хьехархо волчу эхаран кьайле. Кхерар юха а детташ, хIор минутехь юхнехьа а хьоьжуш, Вера кетIахь лаьтташ хуьлура. Сашина хаьара, ша гуш Верина мел хаза хета. Амма цхьана минутехь вовшашка кIеззиг дешнаш а олий, Вера чуйоьдура, ткьа Саша шена и гарх сакъералуш цIехьа воьрзура.

Иштта дIадахара ши шо.

Саших хIайт аьлла а, хIуманак хкуьуш а волу слесарь-ученик хилира. ХIинца дена а хаьара, кIентан, хьехархочуьнца Иван Макаровичца доттагIалла дуйла.

Ткьа Кузьмича олура:

— Сан пистон уггар а тоьлла слесарь хир ву кху цехехь. Цкъацкъа Саша кхойкхий шена тIе схьа а валавой, цунах дагаволура Кузьмич, машинан коьчал тоя атта муха хир ду олий.

Сашина чIогIа хазахетара кьена говзанча шех дагаволуш.

Цкъа, дагахь а доцуш, доккха вон деара кIанте. Да велира цуьнан.

Саша са ца тохалуш воьлхура, шен да велча, иза чIогIа шен деца хьаькхана вара. И велча хиира цунна ден хама а, шена и мел чIогIа оьшуш хилла а.

Берриге а глшлошъеш болу дечигпхъераш а, белхалой а баьхкира Сашин да длаволла. Эвлара десте а еара.

Веллачух кадамаш а эчна, глллакхна елха а йилхина, шена Сашин глайгла цахиларна, цуьнца къамел а ца деш, десте эвла длаяхара.

И длавоьллина кешнашкара шаьш цла доглуш Кузьма Кузьмича элира:

— Иван Макарович клант тхайга длавуьгур ву аса, длаийр ву тхоьгахь. Массо а бер делла, суо ву со. Суний, Анфисиний мелла а самукъане а хир ду.

Иштта, Сашин шолгла да хилира, Кузьма Кузьмичах. Анфисас дукха казахеташ тлейицира Саша.

Амма Анфисина а, Кузьмичана а чул члогла казахийтира Сашина. Цхьан висаро дохийна дог хлинца метта догура.

Цу тле, дешарна новкъарло а йийр яцара цунна хлинца.

Саша тетаьпина, чувуьлира дешарна.

Анфисас олура:

— Вай дели, муха ву и клант! Ловза вахар а, вон лелар а хлун ду а ца хаба... Дийнахь а, буса а книжка йоьшуш ву-кх и. Иштта дешаро жорта талхоран а дац сахбат.

Казахетара, Кешас, воглий, Саша шеца ловза вигича.

Сашин дейтта шо дуьзира. Кузьма Кузьмича цунна разряд ехар сацийра.

Анфисас стол юьззина даарш-маларш а кечдина, цехан говзанче, шен доттаглашца чукхайкхира.

Разряд хлотто мастер резахиллачул тлаьхьа, клеззиг вехна кеп хиллачу, Кузьмича къамел долийра:

— Хъажал, Иван Иванович, цхьа бер дара иза,— кхетам боцу пистон. Ткъа хлинца муьлххачу а балхах кхуьу. Хлумма а ца хуучу лаьржачу стагах слесарь вар винтана хир даккхар санна атта дац... Аса хойтту хьобга: хила тарлой стеган, шена казахеташ хлума? Тарло. Аса слесарь вина цунах! Ткъа, ша дешна цо, Иван Макарович волчу а оьхуш. Сол а тоьлуш слесарь хир ву цунах. Делор хир ву. Цхьа а тайпа харцахьа лелар хлун ду а ца хаба цунна...

Йоллучу Россина буьрса хала денош тлехиттира. Революционни ойланехь долу адамаш леца долийра.

1905-чу шарахь бунташ йина нах, суьдаш а еш, Сибрех дIаохуьitura.

Белхалойн собраниш лелхайора. Собранехь хиллачеш шайн кара вогI-вогIург суд а ца еш Сибрех лоьллур.

ГIаланийн урамашкахь кест-кеста цхьацца гIара-та-танаш лелхара. Иштта цкъа цхьана дийнахь, вовшах-кхетта къамелаш деш багахь, хорманан чимчаргIаш а хьерчийна, туьран мIаьчиг белшах а кхозуш, хаьнтIехь кхозуш, хумпIара чохь эсан гIогIал йоккха тапча а йолуш, постера городской тIевера царна.

— ХIа-хIан, дIасадовлал!

— ХIунда довла деза тхо дIаса?

— Бакъо яц цхьана стагал сов адамийн жIуганаш латгийта.

Амма, царех цхьа белхало вагийча санна цIеххьана полицейскина чукхосавелира.

— Муха лаьтта хьо тентиг? Полицейскин уставехь ма доггIу хIунда вац хьо?

Постовой цо дуьйцучух ца кхетта, воьхнера. Иза мет-та ван ца вуьтуш, мохь бетта велира белхало:

— Аса хьобга хьотту полицейскин хормехь кхачам боллуш вухавелла хIунда вац хьо? Яра хIун ду ахьа лелориг, постехь лаьтгашехь?..

— Бехк ма биллалахь, муха вац со хормехь вухавелла?

— Иштта вац! Хьажал! нуьйдарчий тIе муха тегна хьан? Ши корта болу аьрзу, паччахьан гIопан олхазар! Муха хIобттина хьо poste паччахьан олхазар тIехь долу нуьйдарчий Iункар а ерзийна? ДIаверзал!

Городовой дIавирзира.

— ТIехьара доьхка а дац хьан меттахь! Кхузахь а ду олхазарш когаш ирах а берзийна!

Городовойс кхеравелла бIаьргаш беттара.

— Муха ваьхьа хьо хила ца везачу кепехь полицейски постехь латта? Пурстойпе дIаалалахь, айхьа сий дайинчу хIора олхазаран цIарах цхьацца де-буьйса хьайна хан тоха. Варийлахь аса толлур ду хьуна иза!

— ЛадугIу аса.

— Яхийта хIинца!

«Цхьа воккха хьаькам хир ву и, тхо кьайлах тергал-деш. ХIинца дукха баьржина хIорш», аьлла, ойла йира постовой полицейскис цигара дIа а волуш.

Герзаш дечу заводехъ члогла буюрса дара: гоме дла-хъажахъ а белхалочун разряд лахйора, я балхара дла-воккхура.

Цехан управляющис, немцочо, белхалой глуданаш детташ, готте хьовзийнера.

— О, сан цхъаьнца а дог вон дац... Белхало длавак-кха даго витац со... Аса клеззиг глуда туху... — бохуш ха-бар а дуьйцуш, даккхий ахчанаш сецадора цо белхалойн алапийх.

Амма, массо а хлуманан шен заман чохъ цхъа йист йолу. Белхалойн собар кхачийра.

Цкъа, управляющи цехехъ вогуш, балха тлехъ лазий-на веллачу белхалочух йисина лаш йолу зуда яхара цун-на тле, клеззиг клора беа.

Немцо экханах тарвелира.

— Завод делан дуьхъа сагланаш даха дина цла дац. Длаяла кхузара! — аьлла управляющис цхъа вон, клор-шаме длатеттира зуда.

Зуда охъаюьйжира.

Белхалоша болх сацийра. Цхъацца соцуш севцира машинан а.

— Накъостий! — мохъ туьйхира Кузьмича, дукха оьглазвахарна вега а веш.

— Мел деха муьйлур ду вайн цлий цу делан мостагI-чо? Схъаял кхуза тачка!

Шен пхенанаш тледевллачу члоглачу куьйгашца, ла-стийна тачки чу туьйхира Кузьмича управляющи.

— Длалаца тачка! Кхелли тле длакхосса яра хъакха! Бийла а буьйлуш, тлебеттабеллачу белхалоша сихонца цеха чуьра араядийра тачка.

Цхъаммо управляущин коьртара куйн схъа а баьк-кхина, машинан даьттан чу а юьбтина, юха коьртах боьблира. Тачка кех ара а яьккхина, заводера тлунал-лаш чухула охъаоьхуш йолчу саьнгар чу харцийра цехан хъаькам.

Дог дика хилла, вела а воьлуш, цеха чу иккхира Са-ша. Цу хенахъ Кузьма Кузьмич, башха сиха а воцуш, шена тлера фартук длайоккхуш воллур. Цунна уллохъ лаьтташ белхалой а бара.

Воккхачу стага, цеха чухула дласа а хъаьжна, элира:

— Хла-хлан, вежарий, марша юйла шу! Хала хетийти-нехъ, кьинтлера довлалаш суна!

— Дядя Кузьмич, стенга вoьду хьo? — oлуш, вoьхна хьaьвзира Сашa.

— Вaлo, Сaшoк, цIa. Дядя Кузьмa нaбaхтe нoвкьa вoккхур ву aхьa a:

Сaшин бIaьргийх хин гIaдaмaш хьaьлхирa.

— Мaршa гoйлa шу, нaкьoстий! — элирa Кузьмa Кузьмичa, oхьa a тaьIaш. ГIaйгIaнeчу хьeжapцa шeнa гIaьхьaхьуьйсуш лaьтгачу цeхaн бeлxалoшкa.

— Мaршa гoйлa, Кузьмa... Мaршa гoйлa...

Кузьмa Кузьмич, вoьлхуш вoлчу Сaшицa, цIeхьa вир-зирa.

— Хeзий хьунa, Сaшoк. Aхьa Aнфисe xIуммa a мa aлaлaxь — элирa вoккхачу стaгa кIaнтe. — Зудa-зудa хилaзa цa йoлу. Зудaрийн бIaьргaш гIуналлa йoлуш ду. Вaйшa, муххa вeлaxь a бoьршa ву...

— Цa бoгIуш цa Iep тeхьa? Хaьттирa кIaнтa, вoккхачу стaгe a хьaьжнa, цуьнaн дoг oьцуш.

— Мухa цa бoгIу? XIинцaлe a бaьхкинa хилa мeгa. Tелефoнeхулa oцу минoтeхь дIaхaийтинa хир ду. Co цapнa дукхa хeнaxь дуьйнa вeвзa. Лaцa бaхьaнa цa кa-рoш Iapa уьш xIинцaлц a.

Вeанa схьa цIa кхaьччa, Кузьмa Кузьмич шa a цa Iaвeлирa зудчуьнгa цa дуьйцуш.

— XIa-xIaн, зудa, кeчьeл сунa кeтap a, вaлeнкaш a, чухулa духу кoч-xeчa a, — элирa цo, юхьeнцa мaйрa, гIaьхьeнцa лaгIдeллaчу oзaнцa.

— Хьo стeнгa вaхa вoллу, цу бeсa, вaлeнкaш a эц-нa? — aьллa, хaьттирa кхeрaeллaчу Aнфисaс.

— И-м хууш дapa, стeнгa вoьду. Нaбaхтe вoьду... XIинцa бeлxaлoйн нeкьaш дeppигe a цигa дoьлхуш ду.

Moхь a бoлуш, Aнфисин бIaьргийх хи хьaьдирa.

— Aсa xIун дийр ду хьo вoцуш, сaн вeзaниг? Aхьa динaрг xIун ду тeхьa?

— Сaцa! ГIoвгIa мae, Aнфисa!.. Moсaззa бaьхнa aсa хьoьгa сaн дaхap нaбaхтeх чaкхдeр ду? TIaккхa aсa динaрг дaн дeззaрг ду.

— Teгя Aнфисa... Co хир ву хoьцa, мa кхeрa... XIум-мa a хир дaц вaйшиннa, элирa Сaшaс.

— XIa-a-xIa-a! — сaкьepaдeлирa Кузьмa Кузьмичaн. — Сaшкицa xIуммa a хир дaц хьунa. Изa-м пистoн, дeшнa вaй, цу тIe слeсapь a ву. XIaн, схьaгульeл хьaйн я eрг стoл тIe. Сихoe!

Амма, Анфиса йоьхна, ца оьшгушехь, цхьанхъара хIуманаш вукхузхъа йохуш лелара.

— Анфиса! Еха лелар юй хьо текхаш?

Шен бIаьргийх охъаоьхуш долчу хих ларбеш, чорпа чохь йолу чуйнан яй стол тIе а хIоттийна, эгочу жуьйгашца чорпа йотта юьйлира и.

Кедаш хьалххIоттийча, Кузьма Кузьмич, ламаз а дина, меллаша, баьпгах дакъа а даьккхина, хIума яа волавелира.

Цуьнга а хьаьжна, Саша а хIума яа волавелира.

Амма, кIеззиг кьурдаш бинчул тIаьхъа, воккхачу стага, Iайг охъа а биллина, элира:

— Чорпа тахана дика йоцуш ю... кхехкар тIехдаьлла техъа кхуьнан?..

Анфиса, елха а йоьлхуш, бIаьргийх охъаоьху хиш шен йовлакхан маьIигца дIа а дохуш, дехачу гIантахь Iаш яра.

ШоллагIа а воккхачу стага а хьаьжна, Сашас а биллира Iайг охъа.

— Ахъа, яа Саша! Чорпий, хударрий — ду вайн дерриге а ирс.

— Стенна делахь а, дядя Кузьма, соьга а ца яало...

— Худар мукъана а дуур дарий аша шурийца... — аьлла, хаьттира йиш йоьхначу Анфисас.

— Дуур дац кхин-м. ХIуманаш дIахьарчае ахъа...

Анфиса сени чу яхара, и араяларца, уьйтIахь когийн тата а хезира.

— Баьхки... делан мостагIий...

Ца чу велира пхи стаг.

— Маршалла хилда, элира участкан надзиратело. Кузьма Кузьмича бIаьрган негIар а цатуьйхира.

— Ца хеза хьуна?

— Дукха ю дуьненахь тайп-тайпана боьхна хIуманаш. ТIе, царна машлалла хуьлийла а лаа деза-кх хIинца...

Оти чуьра Анфиса цIа чу иккхира. Анфиса, чуйогIушехь, маьхьарца цIенкъа бертал юьйжира.

— Анфиса, хьалагIатта! — тIечевхира воккха стаг.

— Тетя Анфиса... тетя, хьалагIаттахъа! — велхар халла духа а детташ, Сашига мохь белира.

— Анфиса! Хьан майра ву со, я вац? ХьалагIатта! БIаьргах баьлла цхъа хин тIадам ма гайталахь кху мунданашна! Хезий хьуна?

— Хіей-хіей!.. Къена къуккъаз, меллашо хилал' Хабий хуна тхо хіунда даьхкина?

— Хъанна ца девза шу, жІаьлеш? Қхин соьца чайнан кад мала-м ца даьхкина шу? — хабттира воккхачу стага.

— Хъенан ю и кІентан хіума?

— Со кІентан хіума яц, хьалхара разряд а йолуш, слесарь ву.

— ОхІ-хІо-хІо! Ма башха хьаькам ваний хьо!

— Мухха велахь а, нехан цІий муьйлуш-м вац со... хьо санна...

— Хіун бохура ахьа?

— Хуна хеззарг бохура!

— Фамили хіун ю хъан?

— Хъан хіун бала бу?

— Аса, иштта, и лергаш а лаьцна набахте чу кхуссур ву хьо! Зурма йолалур ю хъан, тІаккха...

— Хіуьссик, ма кІезиг кхоьру-кх со хъан набахтех!

— Хіун ю хъан фамили?

— Ма хьййзавел кІант, — аьлла, юкъавуьйлира Кузьма Кузьмич, — Сачин ю цуьнан фамили. Со волчохь Іаш ву. Бо ду иза. Заводехь балхахь а ву.

— Хаьара тхуна, уьш хіун бобераш ду-м. Надзирателю шина полицейскина тІе а вирзина, элира:

— ДІадоладе цІийнах хьовсар!

Полицейскиша меттанаш кего долийра. Балийна волу ши теш неІартехь лаьтгара, полицейскиша дукха тамбоцуш кегочу меттанашка а хьуьйсуш.

— Ма деттал шайн боьха куьйгаш кхарийх. Айса гойтур ю шуна ерриге а! — аьлла, тІе а чевхина, юргІанашший, гІайбешший, гоьнашший цІенкьа охьакхийса йолаелира Анфиса.

Кхайкхаз баьхкинчу хьешашка безам цахиларой, гІайгІаной гІелдина цуьнан аз юха а чІагІделира, нуьцкьаца полицейскин карара хіуманаш схьа а яьхна, дарьелла царна тІечехара иза.

Кузьма Кузьмича, сих а ца луш, шен хіуманаш дІахьерчайора, наг-наггахь, полицейскин дІовше дог даго дош а кхуссуш?

— Ларрий лаха. ДІогарчу самоваран тоьпа чу а хІовса.

— Ахьа дуй! Къанделла къуккъаз! Бага хьайгахь сацаел.

— Хьобллара цициг ма дицделааш. Цюгана кӀел хьов-
са... Ларлолаш. Бомба ю шуна цуьнан цюгана кӀел...

Ца чу хьавсина бевллачул тӀаьхьа ши полицейски
оти чу а, сени чу а, рагӀу кӀел а хьаьжира

— Яц хӀумма а... — аьлла, чехконца протокол хӀот-
тийра, шавш цийнах хьовсарна.

— Куьйг язде!

— Йоза ца хаь суна, айхьа язде, — элира Кузьмича.
Протокол тӀе шина тешо а куьйгаш яздира.

— Кечло! — ДӀасакъаьста минот тӀекхечира.

— Анфиса, сацал! БӀаьргара хин тӀадам ма гайталахь
кху жуккаршна...

Анфисас воккха стаг мара а воьллина, цӀий дедда кӀай-
делла балдаш а детташ, майрачунна тӀаьхьа ламаз дира.

— КъинтӀера яла суна, Анфисушка!

— Дела къинтӀера волийла хьуна, со санна Кузя... —
аьлла, йоккхачу стага юха а ламазана пӀелгаш туьйхира.

БӀаьргийх чкъаррехь хиш оьхура, Анфисина, амма
чӀикъ ца болуйтура. Саша корта стол тӀехь а болуш,
воьжна, мохь хьобкхуш воьлхура.

Кузьма Кузьмич вухавирзина кӀантана тӀехьаьдира:

— Сашка! Боьрша вац хьо? ЛадогӀал соьга... йоккха
стаг дӀа ма тасалахь.

— Тосур яц хьуна, аса, дядя Кузьма... ма кхералахь!
Со валлалц соьца хир ю хьуна хӀара.

— Варлахь, сан кӀант, ледара ма хилалахь: доллу хӀу-
ма кхетамца схьалоцуш хилалахь. Вайн белхалойн сий
бех ма делахь. Кхетий хьо? Вайн белхалошкахь долу
бакьдерг, уггар а нийсаниг ду хьуна.

Воккхачу стага Саша мара а воьллина, кхузза барт
баьккхира.

— ХӀан вало. Тоьур ду шуна хӀинца, — элира поли-
цейскис.

— ХӀан хьомениг, маршаллица Ӏайла хьо, — аьлла
марайоблтира воккхачу стага Анфиса, йоккхачу стеган
оза букь, кийрарчу балано бегабора.

Арахь малх дӀабузуш бара. Гуьйренан шийла хӀо да-
ра схьадетталуш. Воккхачу стага элира:

— ТӀейогӀуш лаьттарг, набахтехь яккха дика зама ю.
ХӀан, Ӏудика йойла шун! Саша со новкъа ма ваккха. Ан-
фисица чохь Ӏе.

Кузьма Кузьмичан жорта оллабелира. Куйн дIабаак-
кхина, ламаз а дина, полицейскига элира цо:

— Дуьло...

Юха а ца хьожуш воккха стаг урамехула дIаволавеле-
лира. Луларчу цIенош чуьра ара а уьдуш, зударша кортош
дIаса а хьийзош, шайн бIаьргийх оьху хиш дIадохура,
марош а цIандеш.

Кузьмич дIавигчахьана дуьйна а, хIор денна саррала
йоьлхуш, бIаьргийн негIарш а дестийна лелаш яра
Анфиса.

Саша вара иза ца елхийта а, цуьнан са ца гатдалихта
а гIерташ, Анфисаца жIамелаш деш, амма гуттар а ца
далора Сашига ша дагIертарг.

ЦкIацкIа маситта сохьтехь Iара йоккха стаг, хIу-
манан тидам ца беш, тIулг санна юьхь а йой, ойланашка
йоьдий. ХIинца цеха чохь Сашина а хетара ша гIийла бо.

Цхьана кIирандийнахь Саший, Анфисий набахте дах-
нера Кузьмиче хьажа-хIотта. Воккха стаг хIайт-аьлла
вара, амма чIогIа воча ваьллера.

Цигара цIа еанчу буса Анфиса цомгаш хилира, цIех-
хьана дагехь цхьа хала лазарш а лелхаш.

Саша ведда Иван Макарович волчу вахара, цуьнга
лор лахахьара аьлла.

Буйсанна дикка хан яьлча валийра. Лоьро сацийра,
Анфисин деган цIий лела пхенаш дукъделла хилар.

Лор сахилмалц Анфисина уллохь Iийра, амма Iожал-
лих кIелхьара ца елира и, Iуьйранна, юьхь сен а елла,
Анфиса дIакхелхира.

Кхин а керла бала боьссира Сашига. Цунна ца хаь-
ра ша хIун дийр ду. Юха а ведда Иван Макарович волчу
вахара и.

Мухха делахь а, цхьа шашаха дIадирзира гIуллакх.
Шашь бахка а баьжжина, белхалоша кечам бира, Анфиса
дIайолла.

И дIайолла дукха адам деара. Сацийна дара, Анфи-
сан дакIа, Кузьмича болх бинчу заводана юххехула а
даьккхина жешнашка дIадахьа.

ДакIа ара эцале Саша ведда заводе вахара. Хьалхара
школа чакх а яьккхина, токарни цехехь болх беш волу,
Кеша карийра цунна цигахь.

— Кеша, цхьана гIуллакха тIехь гIо дехьа суна.

— Мича гIуллакха тIехь?

— Хїинцца, заводан кїетїахула тетя Анфисин дакъа хьур ду кешнашка. Дакъа дохьуш богїурш гучубовлушехь, кочегаркина юххе а волий, шок тохахьа, со цигахь хир ву.

— И хїунда туху?

— Оьшу иза. Тїаьхьа эр ду аса хьобга.

Кеша резахилира. Саша кочегарки чу вахара. Кочегарки чохь пара боккхучу ешна кїел цїе латтош дядя Сеня вара.

— Дядя Сеня!

Цїераш ягош волчу кочегара, бел охьа а хїоттийна, шен хьаьжтїера хьацар дїа а даьккхина, Сашига хьаьттира:

— Хїун бах ахьа?

— Дядя Сеня, хьуна хьавий хїинцца тетя Анфиса дїаюллуш юйла?

— Хаьа.

Иза хїинцца заводана юххехула дїахьур ю. И уллохула тїехьаьккхалц соьга гудок екаяйтахьа.

— Хьай-хїай... Гудок зурма-х яций хьуна? Хавий хьуна и дича, со Кузьмичана улло охьахаор вуйла?

— Дядя Сеня, къа ца хета хьуна Анфисех?

— Муха ца хета? Цунах а, Кузьмичах а хета суна къа. Вуьшта и дича могуьйтур дац... Аравалал хьайна, кочегарки чурьа новкъа а ца гїерташ.

— Дядя Сеня, оццу ханна хьо кочегаркина чурьа араваьлча мегар дацара?

— Тїажкха кхин а оьшуш хир ду. Хьан буьту чохь пара болу яй ша тесна?

— Делахь, мегр дац-кх иза?

— Мегар дац.

Саша, доккха са а даьккхина, корта охьа а оллийна, меллаша неїаргехьа дїаволавелира, кочегар цунна тїаьхьа хьаьжира.

— Сацал, Саша! Дика дага-м дера деана хьуна, и ва льман кїеза! Вайн, белхалойн карахь кхин хїумма а дац. Ткъа гудок — вайн белхалойн йоккха топ ю. Делахь вайша хїун дей?

— Хїун де? — аьлла, чехка хаьттира Сашас.

— Неїарна гїуй болла. Сан когаш а, куьйгаш а дїадехка. Гудоках йишкина йолу зїе схьаоззий, дїа чїагарах дїаехка. Хьо корехула аравала, кхаа стага со дїавихкира а аьлла, аьшпаш боьттина, со кїелхьаравала гїуртур ву.

Сашас иза цо ма баххара дира. Кочегаран куыйгаш а, когаш а члогла дла а дихкина, ешна клел цлерга клора а тосуш, цле а кегош, шег а хаам бере ладуглуш длахлоьтира.

Цхьа клеззиг миноташ яьлча, заводан жертахь Кешин шок хезира.

Кочегара сакъералуш Сашига блага йира.

— Екае!

Цкьа а Сашас, хинццалц дина хлума дацара гудок екаяр. Сихвелла куыйгаш а дегош, схьаозийра цо зле.

Къарвеш гловгла иккхира тишбеллачу кочегаркин беа пена юккье, пешахь йогучу цлеран гловгла длахьулъеш.

Шен дегочу куыйгашца, хала а, атта а схьаозийна лаьтгачохь зле члагарх дла а йихкина, кочегаре куыйг а ластийна, кора тле хьалавелира Саша, ладдол члогла гудоке мохь а бара оьхуш.

Кочегаркин корох ара а иккхина, ценошна тлехьахула, заводан кертах долчу луьргехьа длахьаьдира Саша. И луьрг, цунна а, берашна а, «Аркашкин вахта» аьлла цле а тиллина, девзаш дара.

Гудокан гловгла, ца соцуш, хлаваэхь лаьтташ яра.

«Вада ца оьшу»,— аьлла, дагадеанчу Сашас, меллаша болар ийцира.

Луьрг долчу ша кхаьчча, Саша гонах дласа а хьаьжна, луьргехула араиккхира.

«Хинца царна ехха дагахь лаьттар ю тетя Анфиса»,— аьлла, дагадеара Сашина. Сих ца луш, кхечу урамел велира иза.

Дакъа дохьуш боглуьрш Саша волчу схьакхаьчначул тлаьхьа а, гудок ца соцуш юьхуш яра.

— Мила ву техьа и майраниг?

— Семен хир ву.

— Длавуьгур ву и цу бозбуанчаллина.

Амма, дакъа дохьуш боглучу белхалойн яхьаш тлехь хинца глайгла яцара, мелхо а, оьглазе дозалла дара.

«Хлумма а дац», аьлла, ойла йира Сашас юха а «Анфиса йицлур яц полицина а».

Анфиса длайоьллиначул тлаьхьа, Иван Макарович набахте Кузьма Кузьмичана гучувала вахнера. Цуьнца цхьаьна цигахь ойланаш а йина, Иван Макарович юхавара.

Кузьма Кузьмича хабар даййтира Сашига, белхалошна кхача кечбеш гуллакх деш йолчу Федосица, ша цла верззалц шайгахь Гайтар дийца, аьлла.

Амма, Кузьма Кузьмичан цла верзар цахилира. Суйдо цунна, белхалошка бунт ян кхайкхарна, пхи шо хан тоьхнера. Цуьнан доттагий цхьацца—шишша шераш бен ца тухуш бисира. Цхьа шо дладаьллачул тлаьхьа, цуьнца цхьаьна лецна сибарех бахийтинчара заводехь болчу белхалошка хаам бира, Кузьма Кузьмич велла аьлла.

ТИОМ

Ялх шо дладелира. Кузьма веллачул тлаьхьа цуьнан гергара пах гучубевлира: церан бухабисина кьен бахам берриге а царна кхечира. Саша Федосеца квартира а лаьцна Iаш вара.

Блаьста, галин школийн ялх классан экзаменаш Сашас экстернехь длаелира.

Къанвелла, гуттар хебаршка а вахана, пенсик вехахь волю Иван Макарович, ша дешарх кхийнчу Сашин экзаменаш длалу хан тлехочуш, цул а чIогIа, саготта вара.

Амма, экзаменаш дика, боккхачу кхиамца дIа а елла, Саша гурахь технически училище деша ваха кечвелира.

Заводан хьаькамаша Саша балха тIехь зевелла, дика слесарь лорура.

Амма, полицин а вара иза зевелла билгалвина: хьекъал долуш а, кхераме а хиларца. Делахь а, полицин, цуьнан кьайлах гуллакхаш гучудаха, тIебахьа некъ бацара.

Саша дуккхазза вигинера кхайкхина жандармин отделе. Тлехайкхинчохь Саша, ца вухуш, мелхо а церан догдатIош майра вистхуьлур. Вуьшта мекар-мерза хуьлуш волю жандармин ротмистр, Саша гича а ца мегаш, оьгIазе хуьлур.

Ротмистрана шен корматаллица хаалора, Саша белхалойн партица зIе йолуш хилар.

Амма, дог кхиаррий бен, Саша кIелвита кхин билгал дерг ца карадора цунна.

Цхьа кIеззиг блаьргаш а хьабдина ца вешаш Сашин хьажаро, хьераволлучу тIевоккхура жандарм.

«Хьуна со Ювдал ву моьтту. Хьан сох цавашар суна ца го моьтту хир ду хьуна. Гур вайна... хьан, мила Iехор», бохург дара жандарман дагахь Саша левеш.

Наггахь Вера йолчу а вьодура Саша.

Шен йоккхах йолчу, маре яханчу, йишица Iаш яра Вера.

Юткбий настарш а йолуш, цхьана озачу хIуьмалгах, кхиина йолу Вера хаза а, куц долуш а йоI хилла дIа-хIоьттинера. Цуьнан, стигалан басара, гIийла бIаьргаш гичий бен Сашина дага ца догIура, иза жима йолуш на-хана чухIоьттина лелла йоI хилар.

Сашина йиц ца лора Вера. Цхьацца бахьана карадо-ра цунна иза ган.

Вера ца гуш хан яьлча са ца тохалуш вара Саша. Кест-кеста шайна хазьеллачу приказчикийн клубан бе-ша доьдура и шиь. Делахь а, шаьш вовшашна дезар хьаха ца дора цара.

Федосейна шен ойланехь сецна даьлла хетара, Сашас Вера ялаяр. Къайлах доцуш олура цо:

— ХIинца, Саша, хьан «экзаменташ» дIаели... хьуна зуда яло мегар ду.— Саша вела а къежий, IадIара.

Цкъа Саший, Верий дикка хан ялалц, бешахь Iаш долуш, Верин цIаьххьана сахьавзира.

— Хьуна хIун хилла, Вера?

— Иштта... цхьацца ойланаш йора аса-м...

— Муха иштта, хIун ойланаш йо ахьа?

— ХIинца хьо дешна ву, ахьа со дIатосур ю, аьлла хеташ, ойла йора аса...

— Вера, ахьа хIун дуьйцу? Цкъа а вер вац со хьох! Хезий хьуна? Суна-м езий хьо... Сашас марайоьллира Ве-ра.— Вера, суна хаьа, хьуна со а везий?

Вера, корта а таIийна, цунна тIетевжира.

БIаьстенан хьалхарчу дийнахь дIадиллина, доллучу IантIехь къевлина лаьттина кораш санна, сирла малх чукхеташ дIаделладелира Верин, Сашин дегнаш. Дехха къамелаш дира цу шиммо оцу буса.

ХIинца, хIинццалц схьа хилла вовшийх ийзадалар дIа а даьлла, паргIатделира и шиь.

Дийца бехке а хеташ, таханаллац шешан деган къай-ленехь латтийна, уггаре а хьоме къамелаш дара царшим-мо цу буса динарш.

Дегнаш кхоччуш дузуш, чIагIбелира церан вовшашка болу безам.

Дегнийн кЮргехъ вовшашка ала керл-керланиг лоб-хуш, дуьйцура цу шиммо вовшийн дагара.

Оцу буссехъ цу шиммо сацийра: Саша технически училище деша вахча, мар-зудий хилла цхьаьна даха. И шиъ цхьаьна дахалур дара. Вера фабрикехъ балхахъ яра.

Амма цкъа...

Июль беттан буйсанан йовхо шелонца хийцалучу хенахъ, дIатийначу гIалин тхевнаш тIехула дIадахара орца доккхуш беттачу горгалин аз. Бом... бом... бом...

Бедар тIеюха ца кхуьуш, чуьра аралелхара нах, цIе яьлла моьттуш, гонах а хьуьйсуш.

Горгалин аз ца соцура. Бом... бом... бом... Саша, Вери-га чугIо а аьлла, килсехъа дIахьаьдира. Килсан майданахъ, фонаран серлонехъ гора мотIара лаьтта салтий, букъа тIе дихкина тIюьрмигаш а, белшашна тIовхула нисдина салтийн чоьш а, хаьнтIе оьхкина белаш а, зIокбергаш а йолуш.

Церан мотIаршна хьалхахула тIемалойн форма а юьй-хина лелаш эпсарш бара. Гулбеллачарна тIе массо а маьIера нах уьдура.

Ша тIевотIуш Сашина хезира цхьа вагонш дош:

— ТIом!..

Боьхна хьийзачу наха вовшашка хоьттура:

— Хьаьнца бу тIом?

— Германица... иза тIелетта...

— Йо, везан дела! Ма сингаттам бу-кх хIара...

Горгалин аз цIеххьана сецира. Гулделлачу адамийн тобанна юьстах дIахIиттина молланаш лаьттара, гонах, килсехъ йир олурш а хIиттийна. Серлонехъ кьегара молланийн духар а, жIараш а.

— Батальон, смирно!— аьлла команда а делла, мотIара лаьттачу салташна тIевеара эпсар:

Фонаран серлонгахъа а вирзина, кисанара кегIат схъа а даьккхина, чIоггIа дийшира цо, Германига тIом хьебеш яьккхинчу паччахьан манифестан дешнаш.

Цул тIаьхъа салташка доцца кьамел а дина, мохъ туххуш элира:

— Динан а, паччахьан а, даймехкан а дуьхъа — ура!

— Ура!— нилха а, чорда а даьржира майданехула.

— Ламазана куйнаш дIадаха!

Стола хьалха а хIоьттина, чиркхийн серлонехъ, дIадо-лийра воккхачу моллас ламаз.

Хезаш дара салташа доху даккхий синош. Даггара, шуьйрра куьйгаш а лестош йохкура салташа, жлараш. Гулбеллачу нахана юккъехь белхарш лелхаш хезара.

«Везан дела, г!о де ахъа тхуна», — бохуш баържира майданхула ламазан тлийла узам.

— Хьайн Галамах кьинхетам бехъа — даггара ойуш д!адехьира аз, килсан иллиалархойн хоро.

Салтийн моГаршкахула буьйлабелира молланаш.

Лохачу деГ!ахь букар а воьлла, ал басахь т!ера духар а долуш волчу моллас, куьйг шуьйрра лестош, детгара салташна ламазашца кечдина хи.

Вукху моллас, йоккха ж!ар а лепош декъалабора эскархой т!еман толамашна. Дах ца луш ламаз дар чакх-делира.

— Д!атахка куйнаш!

— Батальон нисло! — Белаа-аш т!е!

Г!арт, аьлла цхъабосса т!екхийтира салтийн куьйгаш тоьпийн баххашна.

— Болларахь марш!

Батальон йолаелира эткийн ленаш, буьрсачу татанца, цхъа босса, урамнекъан т!улгийх а детташ.

Машинах тарбелла, салтийн колонна шена т!едиллин-нарг кхочушда яхара.

Вокзалехъа д!айирзира юьхь.

— Кхин ца совцош т!аге д!абуьгу теша?

— Хьуна х!ун моьбтура? Цунна йой и мобилизаци-м.

— Майрачу оьрсийн салтичунна — урра! — шег ма тоххалу ч!оГ!а мохь туьйхира Сашас.

— Урра, — аьлла цхъаьний мохь тухуш, нах салташна т!аьххье д!абуьйлабелира.

Г!ала х!инца йижина яцара. Массо а сема вара. Урамашкахь тлийла йогучу фонарийн «хьоьлинчу серлонгахь къаьсташ гора чуьра ара а уьдуш, салташна дуьхьал-буьйлу зударий. Хезаш массанхъа а бохург санна белхарш дара. Зударша салтийн кара кхийдайора пирожкешпий, х!оашпий, лежашпий.

Цхъаболчушна лаъара шаьш майро хетийта. Белха-лууш салтий а бара, боьлхуш зударий т!аьхъабевлча.

Ротерачу хьалхараалархочо йир йолийра:

Ламанан баххъаш
Юха а ду суна гуш
Кавказан — атаГ!еш,
Майрачу к!ентийн кешнаш...

Каде глаьхъара элира хьалхарчу рото:

Байракха кӀелхӀотта,
Лата доггах, салтий!
ГӀамна хьо гӀатта,
Колонне дӀахӀоттий,

Йоллучу батальоно а цхьанний элира:

Хьалхахъа хезаш ду
Вайн чӀогӀа ура.
Цхьамзанца вай оту
МостагӀийн гӀера!..

Йуьйранна гӀали чохь манифестациш йолаелира. Хьалхалаьсна хьош кхаа бесара: кӀайн, сийнан, цӀен паччахьан байракхаш а, паччахьанний, цуьнан зудчунний сурташ а долуш, урамашкахула лелаш адамаш дара.

Манифестантийн тоба гӀалин полковникан цӀеношна хьалха сецира.

Дош олучуша буьззина толам боккхуш тӀом дӀахьуриг хиларна тоьшаллаш дора.

Саша цу дийнахь балха ца вахара, цкъа цхьана демонстрацих, юха вукхунах кхеташ. Губернаторан цӀеношна хьалха эскаран наха, адамашка цхьабарт барекхойкхуш дечу къамелашка а ладоьгӀуш лаьттира иза.

Паччахьан сурташший, байракхашший хьалха а яьхна боьлхучу купецашна гӀаьхьахӀоттар шен дагна ца деззашехь тӀемлоша бечу кхайкхамашна массо а манифестанташца цхьаьна «урра бохура Сашас».

Дийнан делккъехь, керташна тӀехь а, байракхаша къарздина лаьтгачу цӀеношна тӀехь а, тӀелетийна, сихонца арахецна, кегӀаташ дара. Царна тӀехь яздора вайн дошлой Германин дозанехь мостагӀийх тасабалар а, цигахь вайнаш толар а.

Вай тола а тоьлуш, тӀом сихха дӀабериг хиларх тешна а волуш заводе вахара Саша.

Заводан хехойн будки чу и кхаьчча, дагахь а доцу керла хӀума дайра Сашина. Завод ларъя хӀоттийна салтийн ха дара. Вахтехь волчо, Саша заводан кех чу вахийтале хьалха, леррина цуьнан пропуске хьожуш, теллира и мила ву.

Цеха чуьра, белхалой къамелаш а ца деш, тап, аьлла дӀатийна бара. Дошлоша баьккхинчу толамах сакъералуш Сашас къамел долиьча, белхало Сашига и инзарвоккхуш, вистхилира:

— ЭхI-хIе-хIай, ма хаза хета догIуш хIума карий-на-кх хьуна!

— ХIунда ца хета и хаза? Вайчара немцошна ца йиттина ткъа?

— Йиттича хIун ду? Хьуна хIун пайда хуьлу цунах? Хьуна стена оьшу тIом?

— Суний? Суна-м ца оьшу тIом. Германи ша яц вайна тIелеттарт?

— Иза муха ду ца хаба: вай летта, я уьш летта. Ткъа хьуна оьший, нагахь вай толахь, немцойн латта?

Саша жоп дала ца хIуттуш лаьттара.

— ХIан-хIа. Суна стенна оьшу иза? Амма немцо-м ву вайна коьшкала хаа гIерташ!

— Ишта а вац хьан яьIни тIехь Iаш вайн цехан хьаькам, немцо?

— Иза-м дIаваьккхина, бохура...

— ЦаI дIаваккхарх хIун пайда бу? — хьаттира ладугIуш лаьтгачу шоллагIчу белхалочо. Лакхахь Iаш берш берриге а немцой бац? Паччахьан зуда а немцо ю. Паччахь ша а, шен чокоца, немцо ву.

— ХIан, дика ду. Россия вайн яц? Муха лур ю иза мостагIчунна дIа? — аьлла хьаттира Сашас.

СхьатIебаьккина кхин а белхалой ладогIа хIиттира.

Цехан мастер тIевеара ладогIа.

— Вайн ю, хIетте а вайн а яц, — элира хьалха вистхиллачу белхалочо. — Вайн ян еза Россия. ТIаккха летар ду вай цуьнан дубьха.

— Вайн яц Россия бохург хIун ду? — аьлла карзах-велира мастер.

— Иза, вайн йина хьо валале немчочо и дIалоцур ю. Россия дIа ца луш со тIом бан реза ву. ТIом дIабаьллачул тIаьхьа хьовсур ду вай, — олуш гIолецира мастеран токаро. Шен мастери а, токаро а гIолаьнца хаза хетта Сашас элира: — Том дIабаллалц меттах хьен мегар дац вай.

— ХIаа... хIетталц цIий Iенийта деза-кх, белхалойн цIий Iовдал ву хьо, Сашка, хьо ма варра, Iовдал.

— Интеллигенци, — аьлла, Iуттар еш вистхилира шоллагIа белхало, Саша дешна хиларна Iуттуш.

Кхеран кьамела юккье хIинца, кочегар Семен а вуьй-тира.

— ДIахьаьжча, белхало хеташ ву хьо, Александр. Амма хьан коьрта чуьра винташ — белхалойн винтийх

тера яц. ХІан, стенна оышу белхалочунна капиталистийн тІом? Цара дешийх шайн кисанаш дузарх вай царна хьалхара ций Іано деза?

— ТІаккха, Россия немцошна дІаяла еза ткъа ишт-нехъа? — хьаттира Сашас, чуьраваьлла.

— ХІунда ло дІа? Русь йоккха ю, Александр, немчочуьнга иза каглур яц. Бакъ ца лобъ хьо, сан кІант.

— Муха ца лобъ со бакъ, дядя Сеня. Немец ницкъ болуш ма ву. ТІом ца бахъ, цо дІалоцур ма ю Россия.

— Гур ду и, кІант, гур ду.

Цхъа болчу белхалоша гІо ца лецира Сашин. Уьш дукхах берш цхъа ойла йолуш, тІамна дуьхьал хиларна, ша хІун дийр ду ца хууш, юьхьаьржа хІоьттина вара Саша. Кхечу цехаш чохъ хиллера Сашин гІоьнчий. Амма дукхах болчу белхалоша хьолахойн тІом кьобал ца бора.

Заводан кех ара а ваьлла, цхъа а Іалашо йоцуш Саша гІали юккье вахара.

ДІа ца йолуш, коьрта чохъ хьийзаш ши ойла яра.

ТІом белхалошна ца оышу — и бакъ ду. Нагахь тІамца дуьхьало ца йича, немчочо Россия дІалоцур ю. Иза а ма ду бакъ. Бан беза-кх тІом. ТІаккха ойла йора дядя Сеняс аьллачу дешнийн.

«Русь йоккха ю. Немчочуьгна каглур яц иза». Юха а дагахь бала болуш ша шега хьоттура: «Муьлха ду техъа нийсаниг?»

ЦІеххъана хетаделира цунна: «уьш ца кхета. Со царел мелла а дукха дешна ву», ша бохург нийса хир ду, аьлла. Амма юха а эхъ хийтира цунна. «ХІан-хІа. Берриге а белхалой гІалатбовла ца тарло. Стеннах де-лахъ а со ца кхетах хир ву».

Дагахъ а доцуш цІаьххъана коьрта чу деара цунна: «Воккха стаг волчу гІур ву со».

Иван Макарович чохъ карийра Сашина.

ТІаьххьарчу хенахъ воккха стаг вон хьал долуш вара. Деге оьхучу лазарша кест-кеста метта охьаэга-вар иза.

Массо а дийнахъ, шен букъа тІехъа гІайба а буьллий, диван тІе хиина Іаш хуьлура иза. Палашас, ойла йоьхна, корта а хьийзош, кест-кеста олуря Сашига:

— Вай, вон хьал ду Иван Макаровичехъ, гуттар кІелвисина.

Амма, шена гІоли хуьллушехь тІетабІий книжкаш йоьшура кьеначу хьехархочо, коьртаниг царна тІера лоррий схьа а яз деш.

Шена оьшуш ца яз дора цо уьш. Дуккха а шерашкахь коьртаца болх барх ша воьлла хиларна яз дора.

Иван Макаровичана хазакеташ дерг историн книжкаш ешар дара.

Саша хьехархочунна гуттар а шайга вогІийла лууш волу хьаша вара. Иза веача воккха стаг кьаьсттина воккхавеш, гІолехь хуьлура. Буьрса тІедаьхкинчу цІоцкьамашна кІелхьара кьегаш сирла, эсала бІаьргаш дара.

Сашас куьйг а лоцуш, маршалла хаьттира воккхачу стаге.

— ХІун хьал ду хоьгахь, Иван Макарович?

— Хьуна ма гарра ву-кх. Серийн тускар санна, дегІ цІийзаш делахь а, меттахьхьелуш ву. Дика болх бина ахьа веана. ТІом болабелла. Дийца хІума а ду.

— И дара суна дийца луург а Иван Макарович. Германия вайна тІелетта. Белхалой декхарийлахь бу шайн дайможж ларба?

Воккха стаг охьа а таьІна, цхьа хан ялалц вист ца хилара.

— Гой хьуна, Александр, тІом тахана бен ца болабелла. Парти хІинца а цунах лаьцна шен дош алаза ю. Суна хІун хетий?... Эр ду аса... Схьалаца хьайна кьуйн ши тоба. Цхьана тобанан коьртехь немцо ву. ШолгІачу тобанан коьртехь — оьрси ву. И ший а тоба вовшийх леташ ю. ЦаІ вукхуьнгара хІонс схьаяккха гІерта. Ахьа дийр дарий оьрси коьртехь волчу кьуйн тобанна гІо.

— Дацара.

— Коьртехь болчуша таж лелош хилча?

— Иштга хилча а дийр дацара.

— Делахь хьуна хІун башхалла ю вайн «царь» олу — паччахь а, церан «Кайзер» а? И ший а капиталисташний, помещикашний коьртехь ма ву.

— Нагахь немцо толахь, цо вайн адамийх леш бийр бац? ТІаккха иза хуьлу: тІом бан а ца оьшуш, ца бича йиш а йоцуш. ХІун дан деза?

Александра дІайийцира шен йолу шеконаш а, ша демонстраце вахар а, слесарийн цехан белхалошца шен хилла кьамел а.

Иван Макарович велавелира.

— Хъажал, гой хъуна, Александр. Кочегар Семен дешна а вац, амма цунна хаба, Россия эшалур йоций... Гезлошца тѣмаш латтийна зама яц хІара. ХІетахълера Русь а яц Россия. Ойла ел аха, Александр, Наполеонца хиллачу тІамо декабристаш кхоьллира. Крымехъ лаьттинчу тІамо муьжгий элийн кога кІелхъара паргІатбехира. 1905-чу шарахъ вайн хилла тІом революци а хуьлуш чакхбелира. Хъуна моьтту хир ду хІаратІом зурманашца «толаман шуьйра алу яржа» бохуш илишца чакхбер бу. ХІан-хІа, доттагІа. Билггал ду: халкъан революци а хуьлуш чакхбер бу и. ТІом кеста дІахедар бу аьлла хетий хъуна? Ма тешалахъ... ТІом бахлур бу. Амма цуьнан тІаьхъе цаІ ю — революци. Дан дезарг партис эр ду.

Александр ойланашка велира.

— Ма ницкъ бу и парти! Массанхъа йолуш а, ша юйла ца хоуьйтуш а, ца гойтуш а ю-кх и.

Гуттар а, цо ша къайлехъ йолчу меттера цхъацца сацамаш кхайкхийча Александра тамаша бора:

«И дукха нийсаниг а, оьшуш дерг а. И боцург, кхин сацам хуьлийла а яц-кха».

Наггахъ хъекъал долчу белхалошца къамел дора цо. ХІетахъ, цунна «тешна а, партин член ву-кх хІара», аьлла хеталора.

Александра элира, Иван Макарович:

— Сайн лаамехъ тІаме ваха язвала дагахъ хиллера со.

— Ма гІерта жожжахатин цІерга, хьо шайтІанаша чуозаваллац! И санна долу Іовдал хІума дага а ма дайта хъайна, — элира Иван Макаровича. — Хъан корта совнаха бац. Мацца эшна а, цкъа хъашт хир бу и. Суна хетарехъ, герзаш дечу заводийн белхалой, салт ца бохуш заводашкахъ чІагІбийр бу.

Хъехархо а, Александр а Іуьйккъалц Іийра къамелаш деш.

Амма заводехъ чІагІвар Александран ца хилира. Дукха хан ялале заводера ткъа белхало дІаваьккхира. Царна юкъахъ Александр а волуш.

Заводан коьрте хІоттийна инарла вара. Керлачу хъаькамо тергал а ца дора, дІабаьхначарна юкъахъ лаккхара говзалла йолу белхалой хилар. ДІабахаран бахъана хІун ду хаа гІоьртира белхалой.

Амма инарлас доцца жоп делира:

— Ца оышу.

Амма белхалоша шаьш дира маьйна.

«Іаьржа список ю. Уггар хьалха байийта тӀаме дӀа-
лохкур бу».

ШолгӀачу дийнахь Иван Макаровича динчу хьехар-
ца, Александра тӀемалойн хьаьккаме дехаран кегӀат де-
лира шен лаамца эскаре ваха, фельдшерски школе деша
вахийтар а доьхуш.

ГӀалин шкоলেখь ялх класс чакхъяьккхина хиларна
бакьо яра цуьнан школе ваха.

Александран дехар кхочушдира хьаьккамо.

ТӀом болийчахьана, цхьана а дийнахь Вера йолчу ца
вахнера Александр, йиш цахиларна.

Фельдшерски школе дӀаваха кӀеззиг денош дисна до-
луш, дагахь сурт хӀобтира цунна, шех Верина хинболчу
сингаттаман.

Александр кечвелира и йолчу ваха.

Амма и йоблхуш гича сатоха ницкъ бацара Сашин.
ЦӀаьххьана дага деара цунна, Верича кьастар гуттарен-
на а хила мега-кх, аьлла.

Сингаттамечу ойланаша гӀел а вина, цӀехьа волаве-
лира иза.

«Муха эр ду аса Верига?»

Федосин шен кӀентан санна бала кхаьчнера Сашин.
Дийнахь сарралц, билхинчу бӀаьргашца лелара и узарш
а деш, деле а кхойкхуш.

— Федосюшка — сан диканиг, Вера йолчу гӀохьа.
Дийцахьа цуьнга.... Соьга дийцалур дац... — элира Алек-
сандра.

Федосия кхетара Александрх. БӀаьргийх охьа хиш
хьаьдира.

— ХӀун дийр ду тӀаккха? Йобду, Саша...

Ах сахьат а ца делира, Федосия Верича схьакхачале.

Вера йоблхуш йогӀур ю моьттуш вара Александр. Ве-
рин юьхь балозан басахь яра.

Бехк буьллуш бӀаьрг сацийра цо Александрана тӀехь.

— Саша!..

ТӀекхетта коча а хьаьрчина, мохь хьаьккхна йилхира
иза. Александр воьхнера.

— Вера!.. Верочка... Федосих бехк хетачуьра дӀа-
дӀаллера. Шен марахь Іуьйдура Сашас Верин егош йолу

ши белш, хиша дашийначу бѣаьргашний, беснишний бар-
таш а дохуш.

— Вера... Сан хазаниг...

— Хѣун дин ахѣа? Саша... Хѣумма а ца олуш соьга...
Делахъ... Еззана а ца еза хѣуна?

— Вера... Еза, сан утгар дукхаезарг!

— Айхѣа хѣунда элира ахѣа вахийта?

— Ала дезара, Вера... Ала дезара. — Федосея мел-
лаша араелира. Деха кѣамелаш дира цу шиммо. Сарахъ
Верас элира Александре:

— Цѣа гѣур а яц со... хѣоьца соцур ю, цхѣана денна
мукѣа а хила ца мега хѣо сан?

Шинна а йоца хийтира и буьйса...

Россин кѣилбехъ йолчу цхѣана гѣали чу, гѣашлойн
дивизина тѣейоглучу, тѣеман-лоьрийн школе вохуйтуш
вара Александр.

Август беттан сарахъ заводера Сашин доттагѣий ба-
ра вокзалан перронехъ гуллуш. Маццах цкѣа хѣалхен-
гахъ Сашин дас шена йинчу ласана тѣе а тийжаш, Па-
лащица Иван Макарович а веара вокзале. Федосея елха
ийзайора:

— Хѣо бен кхин хѣума дацара сан дуьненахъ... Со ма
тѣетовжа стаг воцуш юьту ахѣа! Хѣо а ма ду бо, да а,
нана а доцуш...

Цу дешнаша дог дуткѣдинера Сашин. Палаша Федо-
сея ца елхийта гѣертара.

Ткѣа Верас бохура:

— Язделахъ, Саша... Со хѣоьга хѣоьжуш ѣийр ю хѣу-
на...

Керла эскаре баьхначу салтийн эшелонца ваха везаш
вара Александр. Вокзалан перрон юьззина гулбеллера
уьш новкѣа баха баьхкинарш.

Цхѣаберш, цѣоглачу сингаттамна бос а байна, тѣе-
хѣоьттинчу халоно сибаташ а хийцина бара. Кхиберш
шайн дагара ца хаййта гѣерташ, лелара.

Кѣанѣелла, ерриг юьхъ хебаршка а яхана йолу цхѣа
йоккха стаг, яра шен кѣоьжа месаш а яржийна, билхин-
чу бѣаьргаша бѣаьргнегѣарш а цѣийдина, ша маравоьл-
линчу кѣнтан корта шен некхан уьн тѣе а тѣлош, цхѣа а
хѣума ца гучу бѣаьргашца дласахѣоьжуш.

— Сан кѣант, сан кѣант, — дуьйлура кест-кеста цуь-
нан багара.

Юххехь хъерабаьккхина локкхуш пондар бара.

Тиша тIапа куйн тIехьа а теттина, шен хыйзина мешаш а лестош, наха бинчу гона юккъехь, мохь а бетташ, халхавуьйлуш керла салтваьккхинарг вара.

Цхьа ши го меллаша, ца лууш санна а боккхий, цIаьххьана дIаьккхий, локкхучу эшаре терра, когашций, куьйгашций чехка татанаш даха волалора иза, тIаккха охьалахлой халхар дора, роI-роIана когаш хьалххьа дIа а туьйсущ.

— Ийх — эх... ийх — эх...

— Же ям, Васька! эькхийта латта! — тIеттIа чехка-долура халхар.

Ши куьйг лаьтта тухуш, роI-роIана когаш хьалаойуш, хьеран тIулг санна, хыйзара Васькин дерI.

— Шорбе го! ЙоI яккха! ТIараш, тIараш, кIентий!

Гена боцуш, йиш хьылла бекара дечигпондар, ца сацош йир бохучу керла эскаре ваьккхинчу салтичун карахь:

Ай дербень, дербень Калуга,
Дербень ладога моя
Пропадай моя телега
И четыре колеса.

— МаьI-маьIехь хезара зударийн белхар.

Вехначу кIанта шен дега дуьйцура:

— Тятя! ХIара гой хьуна, ламаз до аса... Цу тIамера дийна лаьцна немец валор ву аса... Делахь дуй аса... Я боккха мара болу турко валор ву аса... Вайн латта бехдойтур дара аса?..

Вовшийн куьйгаш а лаьцна, гал а вуьйлуш, лелара кхин шиь, украински маттахь йир ала а гIерташ.

Цу ерриге а гIовIанна юккъехула массарна а хезаш салтийн йир яра:

Тахана тIаьххьарчу дийнахь
Сакъоьру аса, доттагий,
Ткьа кхана сатосучу заманахь
Сан доьзал догIанах боьлхур бу.

Важ тоба изза илли чакхдоккхуш яра: ГIудалкх тIера мохь-цIогIа делира: «Кечвай довла шайн цхьа кIант». Ахархойн воI веца даима кийчча, Паччахьна, даймахкана салти хила. Юьстахваьлла, хиина Iаш вара, шодмаш а лестош, бертахь кьамел а деш, кьена ши муьжги. Доь-

залхой эскаре бигначул тлаьхьа цлахь хлутту хьал-де дуьйцура цара.

И тлаьхьене ла ца дуглучу кепара синкьерам а, гойту хлайт аларалла а меллачу маларо айина, эчиг тлехь кхелина деши дара: бухаьх массеран а дагахь, кийрара баккха ницкъ боцуш бала бара, глайгла яра, шайна ца оьшучу тламе ваха дезаро латтош. И тлом цхьамма, цханхьара лакхара хьабинера.

Паровоз схьабeara. Вагонийн буферийн хедарш вовшахдетталуш «заун» делира.

Хюр вагонан нелар тлехь диллина ши корта болчу аьрзунан сурт дара. «40 стаг, я 8 говр».

Цунна тлоьхула, клайчу сиза юккхьехь яздина, пуьнташца лерина вагон чу билла боглу мохь — «900» дара.

«Заун» аьлла, вокзалан торгали бийкира.

Зударийн белхаррий, тийжаррий цлаьххьана айа-делира.

Александра, шен доттагIашка маршалла а делла, элира:

— КъинтIера довлалаш суна, кIентий.

— Марша лелийла, Саша... Марша лелийла...

Федосий, Верий, Палаший вовшийн куьйгаш а лаьцна, маьхьарий а хьокхуш, боьлхура. Александр, Иван Макаровичана тIевахара:

— ХIан... — дош локхуш вистхилира Александр.

— ХIан... аз дегош юха вистхилира къена хьехархо.

— Баркалла, Иван Макарович, суна ахьа мел динчу диканна баркалла, хьуна.

Велха а воьлхуш, хьехархочунна хьалха гIодан юкь саттош шен корта охьабахийтира цо. ТIаккха воккха стаг мара а воьллина, барташ белира.

Воккхачу стеган хебаршка яханчу юьхь тлоьхула хиш охьахьавдира.

Цхьа зама яллалц вист ца хилалуш лаьттира и ший а, велхарга а вахана.

— ХIан, сан кIант... Саша, — элира цо, тIаьххьара а. — Кхин гур вац вайша вовшашна... къанвелла со... Къона волуш народникашца зIе яра сан. Воккха хилка хиира суна, со гIалаташ дуьйлуш хилла хилар. Вала гергавахача кхетта со цунах. Кузьмица бехира хьобга белхалойн сий ларде... Аса а боху хьобга... ларде белхалойн сий... ХIан, маршалла а луш, вовшашна къинтIера вала вайша?

Александра кхузза барт баьккхира воккхачу стагаца. Александрана тлеххеттачу Верас, маравоьल्लीна, Сашина барташ а дохуш, элира:

— Хьо ца vare хьобжуш йийр ю со... Веза... кест-кеста язделахь...

Александра маршалла делира Федосега. Цунна го дан тлелецира цо, ткъа Палашига, Иван Макарович дика Талашвар дийхира.

Вагонашна чубевлира, Александра, бляьргийх обхучу хиш юккхехула вела а воьлуш, шаш новкха даха баьх-кинчаьрга куьйг лестадора.

Шок. Поезд йолаелира.

— «Урра!» — дара вагонашна чухула лелаш. Александр вежа лаьттира неларехь, бухабуьсучийн маршаллийца Юдика еш. Поезд, тлаьхь-тлаьхьа чехкайолуш длаяхара, хийцалучу гуллакхашний, тлехлоьттинчу заманий дуьхьал адамийн халкъ эцна.

ФРОНТЕХЬ.

Шо дара адамаша вовшийн хлаллакда долийна. Чот йоцу адамийн халкъаш шина декъе декъаделлера. Юккхехь цлеран доза дара, дозана шина а аглор вовшашна дуьхь-дуьхьал хлоьттина адам дара.

Чот йоцчу адмийн халкъо бларзделла, хьерадаьлла хлаллакдора ша шен. Техника боллучу ницкъаца, вовшашна деттара эзар пуьнташ эчиг, болат, даш.

Уггар дуьне дезачу хенара кегийнах, буьззина шайн ницкъе кхаьчначу заман чохь эрна леш бара, вовшашна хьежош тоьпаш а етташ.

Нуьцкъалчу мисарболато санна, фронто, ца гучу ницкъаца, тлейзабора шена, цлеран дозана шина а аглора кегийнах. Шайн дагах шай диллал меттиг, эчиган кийсиг кхетарх ларъя глерташ нах, боьлказарш санна, латта а оккуш лаьтта булура, стаммийчу ханнийх тхевнаш а тохкуш. Амма лаьтта клел а цара черчий санна, дарбелла вошийн лобхура. Вовшийн лобхура хлаваэхь, лобхура хлордийн клоргешкахь, океанийн йист йоцчу шортачу аренашкахь. Кьона, могаш, ондийчу кегийчу наха вовшийн догломаш цоьстура, дагадора, лоблхуьйтура, хичохь хлаллакдора, довхачу дошца гуьргаш дохуш зарзеш охьадохкура.

Хюр цІеран дозанан агІонехъ шайн-шайн маттахъ деле гІюдьхура:

— Готт митт утс! — Дела ву тхьцца — немцоша бохура.

— С нами бог! — Тхьцца ву дела — оьрсаша бохура.

— Аллах верды! — Туркоша бохура. Бацара дуьненахъ, тІом бечарна тІобхула куйг а кховдийна:

— Совца, Іовдалш! Меттиг яц шуна дуьненахъ тоьал? — ала ницкъ.

ТІом хьebarна шина а агІорхъара, бакъонца бехке болчуша кІоргачу подвалаш чуй, сейфаш чуй дІаюттурса кегийчу нехан цІийх йина дешийн кибарчигаш.

* * *

Александр Сачин Кавказе йоккхачу гІали чу валий-ра, фельдшеран дешар деша. Дийнахъ цхъана а минутана мукъа вацара и. Дукхаха йолу зама доьшуш йоккхура, важа ерг — майданыхъ салтичун говзалла Іамош йоккхура.

Наг-нагахъ лазарете я больнице вуьгура и шен накъосташца. Фельдшерийн школе воьгуш, Сашина шен Іонжар муьлхачу агІор ду а ца хаьара.

Жим-жимма вулуш керла говзалла ша Іамошу дешарх вуьйлира Саша. Шкоলেখъ керла накъостий а хилира цуьнан.

Саша тІетабІина доьшуш а, кхетам болуш дешархо а хиларна, лоьраша лоруш вара.

Наг-нагахъ Федосера а, Иван Макаровичера а, Верера а кегІат кхочура Сашига. Доккха дезде хуьлура Сашин, Верера кегІат деача. Массо а кегІат тІехъ Верас яздора, шена Саша везар а, и цІа воьрзу волчу дийне тоха са доцуш ша хьобжуш хилар а, Палашера а, Федосера а маршаллаш а.

Зама йобдура. ТІом бахбеллера.

ХІинца хиира Сашина Иван Макаровича шеге аьл-ларг бакъ хилар.

Денна поездаша схьакхуьйлура чевнаш йина дархой госпиталашка. Цига дежурни хуьлий воьдура Саша.

Дархой, цхьабарш то а лой, фронте юхалохкура.

Важаберш, чолах биснарш цѣхъа хъовсабора. Госпиталан жертахъ дечигпхъар вара, белларш дѣабохка яьшка-наш еш. Цхъана сарахъ балийра госпитале чевнаш йина салтий. Дежурни волчу Сашас, царийх цаѣ тергалвира.

Дегѣана эгѣаза а волуш, хъаьрса, гѣорсиз а волуш, юьхъа тѣхъ морзгалийн моьнаш а, жимма ирахъхъаьвзина мара а болуш, оза, векъана салти вара иза.

Атаке вѣдуш туркойн йоккхачу тоьпан хѣоь ший а гѣогѣ дѣадаьккхинера цуьнан. Оццул хала чов шена хиллашехъ, дарвелла, массарна а луйьш вара и салти. Эпсаршна денний, нанний бохура цо, тѣетгѣа чуьравуьйлуш.

— Мичахъ хилла хъуна чевнаш? — аьлла, хьаттира Сашас дархочуьнга.

— Хъуна хѣун бала бу? Хъайн йовхачу меттехъ, госпиталан сестрашна тѣе а хъийзаш йийчахъана ца волу хъо? — аьлла гѣоргѣа жоп делира дархочо.

— Ойн, со, эпсар ву моьтту хъуна, — элира Сашас. — Со-м лоьран дешар доьшуш курсант вай.

Дерраг а цаѣ ду шу — элира дархочо.

— Хѣунда ву со а, эпсар а — цаѣ? — аьлла хьаттира Сашас.

— Со-х хъо санна волу белхан стаг ву. Слесарь. Слесарь велахъ а, дешна ваьлча ши пагон белш тѣе а йиллина, эпсар санна хир ву хъо а. Хъо тѣамехъ хиллехъ, хуур дара хъуна кишмийн герканах хѣун доьху. Тѣом бац, ша ма ярра, бежанаш дойу бойни ю иза. Цхъана а эпсарна ша дан дезарг хѣун ду а ца хаьа, хуург а лакхарчуша гѣуллакх дан а ца вуьту. Ткъа адамаш эрна хѣаллакдойту. Хъо тѣаме хѣоьттича гур ду хъуна иза-м — элира когаш баьхначу салтичо, дарделла аз кѣад а деш.

Оцу салтичуьнца гергарло тесира Сашас. Ша госпитале моьсаза вѣду, цуьнца къамелаш дора цо.

Цу салтичуьнца динчу къамелехъ Сашина хиира, бан беззачу тайпана инарлаша а тѣом беш цахилар.

— Собар де ахъа, — бохура салтичо. — Тѣом дѣабалийта ахъа, и болийнчийн кортош отур ду хъуна вай.

Тѣаккха шен эрна баьхна когаш буьйцура салтичо. Цу дийнахъ, туркойн карахъ йѣолу чѣагѣо схъаяккха кхуьза атаке баханера салтий, хиллачу батальонера бѣаьхой.

Батальонах нийсса ах а ирахъ ца буьсуш туркошкара схъаякккхира чѣагѣо. Цул тѣаьхъа ши сахъат а далале, йита, ша йолччу, аьлла, приказ а деана, батальон юхаяькккхинера.

Кхозлагла атаке ваханчоь йоккхачу тоьпан хЮбо салтичун ши гЮгI юххец дладаьккхинера.

Беха ца Ийра дуьненахь и салти. Чевнаш юхьха а евлла, дагар а хьаьдда велира и. Сашина цкъа а виц ца лора и хала чевнаш хилла салти.

Цу салтичо дийцинчуьнан ойла еш Сашина дага оьхура, Иван Макаровича шег дийцинарш.

Тюм болийна цьха шой ах шой даьлча, гIамехь лобраш чЮгIа эшарна фельдшерийн курсаш сих а йина, чакхъехира.

Сашина фельдшеран бакъонаш елира. Школера чакх-ваьллачу дийнахь шен сурташ а дахийтина, Вере а, Федосе а дахийтитира цо.

Йоккха хан ялале Верас, Федосяс, Палашас шайн цьхаьний дахийтина сурташ дайтитира Сашина.

Хан-зама ялале Саша фронте вигира. Саша вахийтина дивизин госпиталь, туркойн дозанна генна дехьарчу туркошкара схьаьккхинчу цьхана жимачу гIали чохь яра. И гIала позиция гена яцара. Цигара шера хезара денна етта яккхий тоьпаш.

Тамашийна хетара Сашина и туркошкара схьаьккхина гIала. Адамын дахарш а кхечу тайпана дара. Уггар хьалха Сашин бIаьрг туркойн бахар дукха сов къен хиларна тIехь сецира.

Салташна кхаллар шорта латтадора, кхин долчу дуучу хIуманан паек ледара яра. ХIетте а гIали чохь дехаш долу адамаш цу салтийн дахарх чЮгIа хьобгура.

Салтий Iачу казармина хьалха а хIуьттий, хIор денна лаьттара мецанаш. СагIадовхучушна массарна а оьрсийн маттахь ала Iеманера:

— Пажаласка, хилеб нада, салдат...

— Гет, Гет — олура салташа. — Шу дузо бепиг ер-риг Россехь тоьар дац.

Амма, и алахь а, баьлгаш, худар, чорпий хIор денна мецачу адамашна лора салташа а, ротерчу поварша а.

Сашас фельдшералла лело деза госпиталь гIалин коьрта хьаькам Ийначу даккхийчу цIеношна чохь яра.

Ша дIакхаьчча, вобдушехь дивизин штабе вахара Саша.

Дивизин штабехь хиира цунна, ша тIеваха веза, госпиталан начальник лор воцийла. Фронтехь мегаш хиллера и.

Шен документаш а эцна госпиталан начальникана
Певахара Саша.

И хиллера стомма, хан тоьхна, шуьйрачу юьхьа тIехь
боккха цIен мара а болуш, полковник.

— Маршалла хила хьуна, господин полковник! Эска-
ран фельдшеран Александр Сачинан хьан лааме ван сий
хили! — аьлла, уставо ма бохху, част а дина, дIахIоьтти-
ра Саша полковникана хьалха.

— Маршалла хилда Къаьркъа молуш вуй хьо?

Саша цецвелира.

— Ванне а вац, господин полковник!

— КегIатийх ловзий?

— Хаъане а хаац, господин полковник.

— Ткъа хьо хIун фельдшер ву?

Жимма оьгIазвахара Саша.

— Паччахьан гIуллакхе, чевнаш хилла дархой берзо
веана со. КегIатийх ловзий, къаьркъа милий ца веана
со фронте, господин полковник.

Ши цIоцкъам ваьштадеара полковникан:

— ГIо хьайна, господин Сачин. Э, берриг чевнаш
хилла дархой тоба гIертахь, са а хаьдда лийр ву хьо!
ГIо хьайна, — элира полковника.

Тохара фельдшерийн школехь ша доьшуш волуш,
ши ког баьккхинчу салтичо шена дийцинарш датадаьх-
кира Сачинна.

Дивизин госпиталехь цхьа бIе маьнга бара. Сачинна
цхьа а порядок ца карийра госпиталехь.

Чохь еш цIано яцара. ТIеюху а, меттан а бедар боь-
ха а, тиша а яра. Палаташ чохь садаьча, цхьа лор а я
сестра а ца хуьлура. Молханаш а, чов ежка бехчалг, я
киса а дацара.

Буйсанна, чIогIа чевнаш хилла дархой хи кховдо
стаг а воцуш буйсура. Халачу дархойн а, аттачу дархойн
а терго еш цхьа а лор вацара. Дархой а, цомгашнаш а па-
латаш чохь цхьаьна Iохкура. Жимма тоьлаш яра ша
къаьсттинчу корпуса чохь йолу эпсарийн палаташ. Оцу
шина а тайпанчу дархоша гIовгIанца новкъарло йора.

Туркойн дархошна шайнна къаьсттийна палата яра.
Туркойн дархой Синельников цIе йолчу цхьана хирурго
бен цхаммо а тергал ца бора цкъа а.

Цу тайпана порядкаш шена гича Сачин Iа ца велира.

Дерриг госпиталан гѳуллакх караделла йоккха сестра Смирнова яра. Ша госпитале хѳѳттина дукха хан ялале тасавелира Сачин цу йоккхачу сестрах.

— Тахана со дежурни ву. Меттан бедар хийца еза,— элира Сачина йоккхачу сестрага.

— Ойн! Хѳѳ мила ву? — аѳлла цецѳелира сестра.

— Со мила ву-м аса хѳѳуйтур ду хѳуна. Меттанаш тѳера шаршѳш, лѳччарш хийца ахѳа. Тѳаккха дархойн духар а хийца, — элира Сачина.

Цѳѳ аѳллачух ца ешаш елаелира Смирнова:

— Хѳѳ саннарш дуккха а байна суна. Меттан бедар яц сан.

Оцу тѳехъ Сашин кѳийсам болабелира Смирноваца.

Дархошна, дукха хан ялале, керла веанчу фельдшеран ойла хиира.

Шен-шен баланащ бийца буйѳлабелира дархой. Сачинна хиира, оцу госпиталехъ коѳртехъ мел волчо, дархошна йѳѳлург дѳа ца кхачош деш кѳѳла хилар.

Дархоша дийцира Сачине инзарвер волуш дукха хѳу-манаш. Хала чевнащ ерш, начальнико, санитарни фургонаш тѳе а бохкий, дѳабохуйтуш хилла Россѳе.

Некѳ ца ловш, новкѳахъ леш хилла уыш. Госпиталан начальник йоккхучу сестраца Смирноваца ѳаш ву, аѳлла, дийцира салташа.

Сачина кѳийсам болийра и порядкаш йѳѳѳ. Хирург Синельников а хилира Сачинехѳа.

Амма цѳѳ, госпиталехъ хѳиттийна порядкаш хийца Сачинан ницкѳ кхочур бац, бохура. Лакхарчу санитарни урхалле кегѳат яздира Сачина, госпиталехъ долу хѳал дуйѳуш.

Госпиталан начальник кѳиранах цкѳа гучуволура госпиталехъ.

Сачина арз дахѳийтина йоккха хан ялале веара и госпитале.

Кхѳйкхина чувигира Сачин госпиталан начальнико.

— Хѳѳ суна аѳрзнаш язда веана кхуза? — аѳлла дѳадолийра полковника шен хаттарш.

— Аѳрзнаш яздийр дац аса, госпиталехъ дархошна ѳыуш дерш латтадахъ, господин полковник, — аѳлла, жѳп делира Сачина.

— Ахѳа и пѳйда боцу кегѳаташ яз деш, мѳт-эладита лѳладахъ, аса оцу тѳѳман юххѳѳ дѳалоллур ву хѳѳѳ, — элира полковника.

— Тіамах со кхоьру моьтту хьуна, господин полковник?

Леррина хьаьжира полковник Сачине.

— Тіеман кІуьран хьожа хІун ю ца хаьа хьуна хІипца а. Цунна майра дуьйцу ахьа. Хаалахь, айхьа лелориг ахьа ца дитахь, кІира далале хьо позицехь хирг хилар. Хьо мила ву хаьий хьуна? — аьлла ши біаьрг тіебуьйгіра полковника.

«Жандармийн кеґат ду хІета, суна тіаьхьадаьккхина лелаш», аьлла дагадеара Сачинна. Барта элира полковнике:

— Господин полковник, аса хІумма а ца боху. Госпиталехь уставо ма бохху порядкаш хила еза. Цу тіе Смирнова кьу ю. И дІаяккха боху аса.

Полковникан юьхь цІарул цІийелира, тіаккха сенъелира.

— Фельдшер Сачин, аравала кху чуьра! Букъ гайта, яхийта! — аьлла приказ делира полковника.

Уставо ма бохху аьрру кога тіехь хьаьвзина го а баьккхина, ойуш когаш а тоьхна, аравелира Сачин.

— ХІун хилл хьан? — аьлла хьяттира, Сачин чувуьгуш гинчу, хирурго.

— Вагийна, чяхчийна, — араваьккхи со, — элира Сачина.

— ХІумма а хир дац хьан кьийсамах. Вайн эскарехь доллу хІума а гергарлонашна тіехь, уьйр-безамашна тіехь, озабезамашна тіехь лаьтташ ду. Дивизин командиран гергара ву полковник. Лор воццушехь, цунна латтаво и инарлас госпиталан начальник. Бита беза ахьа и кьийсам.

Амма кьона фельдшер веачхьана госпиталехь хийцамаш хиллера.

Смирнова, дийна воллушехь Сачин ваа кийча яра. Шайн баланахь Сачине буьйцура дархоша. Ша жопе воцчу гІуллакхашна а юкьагІертара Сачин.

Дикка хан елира иштта кьийсам Сачина латтош.

Позицешкара хабарш кхоьхьура дархоша, массара а дуьйцург эпсаршна а, лакхарчу генералитетна а тіомбан ца хаьа, бохуш, дара.

Салтийн ойла — ойла тіом дІабалар яра.

Делахь а туркошца беш болу тіом сихо йолуш бацара.

1916-чу шарахъ, аьхка, Сачин чуволучу дивизина тедиллинера телатар долор.

Гуш дара: хьалхарчу позице, сыхбинна тѣман гирс бара тѣуьйзуш.

Госпиталан начальникан цу гуллакхан кѣзиг бала бара. Керла дархой чуэца беш кечам а бацара.

Хор денна бохург санна, эпсарший, госпиталан начальникой, буйсанна малар а хоттадой, госпиталехъ болх беш болчу сестрашка а кхойкхий, той хоттадора.

Госпиталь тесна юьтура.

Телатар долиьра. Дийнахъ сарралц кьилбехъара буьрса цхъа тата хезара:

— Горроу... горроу...

Сарахъ схьакхехъа болийра чевнаш йина салтий, эпсарш. Хирург Синельниковый, Сачинний шаьш вара госпиталехъ. Хала а, атта а, санитараша го а деш, дархойн чевнаш ехка йолийра царшимма.

Операциш ян езарш а бара. Цкъа хьалха атта йолу операциш а йина, тлаккха хала чевнаш йинчу дархошна операциш ян дийзира. Амма цхъа а сестра-м яцара сарахъ госпиталехъ.

Сачин цу гуллакхна дарвелира.

Синельниковс элира:

— Чуьра ма вала, Александр. Хара санна долу гуллакхаш суна дукхазза а тѣхиттина.

Шолгачу дийнахъ, когаш тѣхъ а ца латталуш. Синельников а, Сачин а гѣлвелира. Сарахъ дархой кхин а балийра.

Сачин вахара полковник волчу.

Полковник вехачу цѣнош тѣ кхочуш локхучу гитарийн аз а, халхар деш, беттачу когийн тата а хезира Сачинна.

Оьгазвахана бѣарга ций доьссира Сачинна.

Таттавелла чувахара Сачин, полковник вехачу цѣношна. Сени чохъ денщико сацийра и.

— Мила веза хьуна?

— Полковник веза. Фельдшер Сачин веана алахъа.

— Хьеший бу и волчохъ. Мукъа вац и.

— Вало, хабар а ца дуьйцуш. Позицера чевнаш йина салтий балийна ала.

Денщик, эпсарша сакъоьручу зала чу вахара.

Цхъа минут ялале аравелира полковник. Юьхъ, меллачу маларо а, оьгІазвахаро а кхохкийнера.

Буьрса ши бІаьрг а хъажийна хьттира:

— ХІун хилла хІинца?

— Господин полковник, дуккха а дархой балийна хІинца. Сестраш ца хилча шина лобрий, соьгий уьш Іа-лашбеш гІуллакх далац. Буьйсанна дежурствехъ йолу кхо сестра кхузахъ ю боху, Синельниковн операци ю ян езаш. Чевнаш ехка стаг вац...

— И дара ахъа суна тІе деана пайда боцу гІуллакх? ДІавала, суна гучура! — И а аьлла, полковник чуваха дІавирзира.

— Господин полковник, дархошна хІун де аса? — олуш хьттира Сашас, чІогІо вист а хуьлуш.

— Дала хъеха дацари. Лахъара уьш! Беллацийн меттана могашнаш балор бу...

— ЖІаьла ду хьо! — аьлла, мохъ туьйхира и цаладеллачу Сачина.

Инзарваьлла бІаьргаш тІе а боьгІна, цкъа сецира полковник. ТІаккха, мохъ а тоьхна, тІеволавелира:

— Хъанна элира ахъа?

Шен дегІехъ мел болу ницкъ аьтту куьйге а гулбина, гІорийн гІоддах ластийна, лерга юххе буйн тоьхна, куьлла санна кхоьссина, дІанехъо лаьтгачу денщикан шина кога юккье, дІатуьйхира Сачина, бутІа санна волу полковник.

Цу нуьцкъала тоьхначу буйно вожиначу полковнике а хъаьжна, ши бІарг горг а белла Іадийча санна висира денщик.

Полковник хъалагІаттале Сачин аравелира урамновкъа.

— ХІан, — элира Сачина, — тоьпашна-м, тешна а ву-гІур вара со... Ведча хІун дара техъа хІинца?

Вада меттиг яцара. Россє юхаваха гІортича оцу сахъта лоцур вара, схъа ма лаьцца, тоьпаш а тухур яра.

«Туркойн кара гІо со?» — аьлла дагадеара цунна.

Амма оцу сохъта и а генадаьккхира Сачина.

Ша хирг хир цунах аьлла ойла а йина, Синельниковна тІевахара Сачин, больнице. Ша динарг цуьнга и дийцина валар, салтий а балош, эпсар схъакхачар цаІ хилира.

— Воха ма воха хьо, — элира Синельниковс. — Дика д'адоьрзур ду хуна г'уллакх.

Эпсарера бакьо а якккхина, палаташ чухула ваьлла, шена бевзинчу дархошка маршалла а делла, т'евеара Сачин эпсарна, ша д'авигийта.

Веха ца латтийра Сачин лаьцна.

Т'еман заманан суд а гул'ина, дов хаьттира цуьнан.

Полковник а левира, денщик а левира.

Судьо кхел кхайкхийра Сачинна, т'еман зама а хиларна, хилла г'уллакх фронтехь а хиларна, тоьпашна вуг'у суд еш.

Амма госпиталан начальник бехке хиларна кхел юа хийцира. Сачин штрафной роте а вохуйтуш, госпиталан начальник д'а а воккхуш, г'уллакх д'адирзира.

Суд йинчу дийнахь вадийна хьалхарчу позицешка кхоьссира Сачин.

И шех д'атоьхна штрафной рота, ерриге а дивизера г'уданаш тоьхна салтий а, наг-наггахь эпсарш а юккьехь болуш яра. Штрафной ротана еллера лар'я угтар хала участок.

Туркой лата карахдолуш хилча, сахьат далале йохор яра цара штрафной рота лаьтта фронтан участок.

Штрафной рото лардора цхьана жимчу хин гечо. Хил дехьара туркойн окопашца юкь йихкина лакхе туркошкахь яра. Мичча заман чохь а, шаьш буьйда ца хилча туркошка лакха т'ера яккхий тоьпаш етташ, штрафной ротан окопаш йохалуь яра.

Окопийн барол чуьра д'ахьийжира Сачин туркойн позицешка суьйренан бода баржжалц.

Салташа дуьйцура, х'окху деношкахь, и туркойн карахь йолу лакхе схьаяккха, атака йийр ю, бохуш.

Наггахь фронтан йохаллехь, йолуш йоккха топ а хе-зара .

«Х'ара баний, и сел дукха буьйцу т'ом», бохуш ойланаш а еш, окопа чуьра арахьожура Сачин.

— Ма хьежа барол чуьра ара, — элира Сачине салтичо. — Хаалахь, туркочо вожор ву хьо.

Тамашийна хетара Сачинна маьрша аре, хил дехье шена гуш. Шеца, фельдшеран т'оьрмига чохь цхьацца дарбанаш деанера Сачина госпиталера. Х'ара фельдшер вуйла хиина, салтий т'еоьхура, шен-шен лазарш дуьйцуш.

Синбилгало йоллуш глевтира салтий, Взводан командиро хайтира йуьйранна телатар доладо, аьлла.

Дог тохаделира Сачинан, амма кийрахь кхерам бацара. Массо а кечвелира шен-шен герзе хьожуш. Меллаша окопа чуьра хьалабехира салтий. Тедиллинера садаржале гечо долчхула хих дехьа а девлла, позици лацар.

Рота хил дехьа яьлла ялале, туркошна хааделира. Топийн, пулеметийн хабар доладелира.

— Же! Сихое, чехка, чехка! — бохуш, тлаьхьабиснарш дехьабовла сихбира штрафной ротерчу командираща.

— Гоув... Гоув... Гоув...

Шина а аглор яккхий тоьпаш юьйлуро цхьа хан яллалц церан тата доцург, хезаш хлумма а дацара.

— Бах...

Рота дехьаяьллачу заман чохь йоккхачу тоьпан хлоть иккжира. Ца соцуш екара шина а аглорара пулеметаш. Хлотьнаша шакарш еттар коьрта тлехула.

Лабтгах длашарвала глрташ йуьллучу Сачинна тле латташ деттаделира.

«Вен мега-кх со тахана», — аьлла дага тесира Сачинна. Хинцалц ша вен магар дага а ца доглуро цунна. Туркоша сихийинна йоккха топ етта йолтийра, рота йуьллучу метте.

Сачинан дегI тамашийна тхьуздобллера. Дог сихделла чехка детталора.

Са хилла даьлча, командираща гловтийра, цеп тесна лохку салтий.

Сачинан рота тлейоьду лакхе шерра гуш яра хинца. Аьрру а, аьтту а аглор глашлойн батальонаш дехьайовлуш гуора. Туркойн яккхийчу тоьпийн хлотьнаш хи чу детталуш фонтанаш оьхура ирах.

Цеп тлейоьдуш яра лакхенна. Цлаьхьхана, Сачинна юххевоглу салти вуьйжира. ДегI дегалуш хьаьжира цуьнга Сачин. Цеп тлелоблуш, мохь беттара ша штрафнойх волчу, лекхачу деглахь волчу поручико:

— Теталалаш! Теталалаш!

МабI-мабIехь салтий оьгура. Мабьхьарий дара детташ. Сачинна доллу хлума а тленах санна хетара. Лергаш кьарделлера.

— Охьадийша!

Цхьайолу взводаш охьаюьйшура.

Охьабуюшшушехь, команда хиларе ца хуьйсуш тоьпаш еттар, шаьш ма ларро сиха.

Йоллу це штрафной ротина тЕерзийнера туркоша. Флангаш хьавъзаш, гуо тЕегоргбора салташа, туркоша дІалаьцначу лакхенна. Шу санна йолчу метте охьайжиьра поручико рота.

И охьайижарца Іаламат чІогІа тЕекІирйира туркошна яккхий тоьпаш.

— АллахІ, аллахІ, — бохуш, лакхара маьхьарий хезара, ротаца цепехь Іуьллучу Сачинна.

Хиинца туркойн окопаш бІе гІулч гена хир яцара. Корта хьалааьа ца вуьтура туркоша. Цепехь бийшина Іохучохь бойура салтий.

Бовха сирла малх бара хьаьжна.

«ГІан ду техьа хІара», — олий, хетара Сачинна.

— Атаке хьовда! — аьлла, мохь белира поручике. Цо и аларца, массо а отделенийн командираша маьхьарий туьйхира:

— Атаке хьовда!

Хьалалилхира салтий. Лекха боцчу шух цеп ца йохош, чухаьлхира.

Рото хил сехьаяьхначу пулеметаша туркойн окопаш чу хаддаза тІом бора.

— Урра... ура!

Вовшашца идар тЕехь кІез-кІеззиг йохье бовлуш, хьалауьдура салтий, малхехь сийна цхьамзанаш а лепара. Царца хьалаведира Сачин. Цкьа цхьана минутана кхерам тесира цуьнан дага тЕе. ТІаккха юха а ойла еара:

«Ша хирг хир кхунах!»

Коьртехь, ма кхуььу сиха туркойн окопаш чу а кхачна, цхьамза Іиттар бен цхьа а ойла яцара цуьнан. Оццу минотехь бІаьрган негІар тухучу ханна гира цунна, тЕебогІучу салташна, окопаш чуьра туркойн тЕемалой дуьхьал аралелхаш. Цхьа кхин а гира Сачинна: туркойн салтий духарца дукха беркьа хилар.

Цул тІаьхьа хилларг дика дага ца догІура. ТЕевогІучу воккхачу туркочунна йолуьйтуш топ а тоьхна, ча санна дарвелла цхьамза Іитта вуьйлира и. ДІатухуш, схьатухуш жІуга хиллачу тЕеводуш летира Сачин.

ТЕехьара «Урра» бохуш тЕекхуьуш кхин а салтий бара. Оьрсийн цхьамзанаш ца лайна юханехьа бевдира туркойн салтий. Шовкь еана дарвелла Сачин туркошна тІаьхьауьдура.

Йолуьйтуш топ тоха йиш йоллушехь, буьйдачу дил-
хах цхьамза чакхбаккха лаьара цунна.

ЦIаьххьана коьрта чохь гаргол бийкира. Кхетамах
ваьлла вуьйжира Сачин нийсса бертал, карара топ генна
охьа а южуш.

ЛагIлуш, лагIлуш еттачуьра тоьлаш севцира. Тур-
кошкара схьаяьккхира лакхе.

Санитараша схьавеара Сачин пункте. ТIаккха метта
охьавиллира. Коьртах пел кхеттачу хIоьо яйн чов йине-
ра цунна.

Йоккха хан ялале, штрафной ротера кхечу роте а
воккхуш дато жIар елира Сачинна цо гайтинчу майрал-
лина.

Кхечу роте ваккхале полкан командиро, тIе а кхай-
кхина хаьттинера Сачине:

— Госпиталехь болх бан лаьий хьуна? Кхечу госпи-
тале вохуьйтур ву хьо.

— Вита со позицехь, господин полковник, — аьллера
Сачина. Кхечу роте а ваьккхина витинера.

Дукха зама ялале кхин цкъа — шозза тIаьме нисвелча
а майраллина гIарваьллера Сачин. Полкан командиро
прапорщикан чине ваккхийтира Сачин.

Майра ву аьлла цIе яханехь а, эпсаршна шайна юк-
къе Сачин вар башха дезалуш дацара. Къайллах олура
цара:

— Белхалочух хилла эпсар! Эшшей!

Амма шайн тIеман гIуллакх доггах дечу эпсаршна ве-
зара Сачин.

Гуьйренан денош тIе хIиттира. Цхьана дийнахь поле-
вой почте Федосиян, хатI доцчу куьйгаца яздина кегIат
кхечира. Федосеяс шен кегIатца хоуьйтура Сачине, цунна
дукхаезаш йолу Вера, цомгаш а хилла, елла хилар.

Ша волччу охьахира Сачин. Юх-юха а кегIат доь-
шура, яздина дара, пехийн цамгийла а хилла и кхалхар.
Де Iаржделира Сачинна. Дийца деган доттагIа а ваца-
ра. ТIаьххьара дуьнен чохь цунна гергара хеташ ерг
дIаяьллера.

И кIира даьккхира цо, коьрта чохь, дохк лаьтташ
санна ойла йоьхна.

Федосияга кегIат яздира Сачина, ма дарра. Вера ялар
дийца, аьлла. Иван Макаровиче а яздира кегIат.

Тамашийна хабарш хезара фронтехь. Массарна а, салташна а, эпсаршна а гуш дара паччахьан инарлашка тIом бечу эскарна тIехь куыйгалла далуш цахилар.

Германин, Австрин тIеман дозанера хабарш кхочура, салтий паччахьан Iедална цхьана а хIуманна тIехь ре-за бац, бохуш.

ТIом барехь цхьа а порядок цахиларна, дукха хьо-লেখь, фронташкахь патарма, хIоъ, духар, даар, кхечу тайпана тIеман гIирс боцуш дуьсура эскар.

Эскаран коьртехь немцойх дукха инарлаш бара. Цар-на доггах Германи тулийла лабара.

Цхьаболчара Россин тIеман къайленаш немцошна йовькина меттигаш а гучуюйлара.

Пуллакхаш паччахьан гIопахь а дара чIогIа телхи-на. Сибрехара цхьа муьжги, Распутин Григорий, шайх ву ша бохуш, паччахьан зудчуьнца гергарло а тесна, пачхалкхан коьрте ваьллера.

Шена луьург хIоттавеш хилла цо министр а, хьаь-кам а.

Салташна хезара оцу муьжгичо сел йоккха Россия, шена ма луьу ловзайо, бохуш. Салташна оьшуш бацара Германица а, Туркошца а, Австрица а беш болу тIом.

Цхьана дийнахь Сачин хиллачу полке салтий балий-ра. Царна юккъехь вара, Германи тIам тIехь хилла ши салти.

Уьш баьхкинчу дийнахь дуьйна хаалора Сачинна, шен взводехь болу салтий а, кхечу роташкахь болу сал-тий а леларехь хийцабелла хилар.

Сачинна шозза — кхузза, карийра салтий буйсанан заман чохь гул а лой окопашкахь къамелаш деш.

И къамелаш дар полкан командирна а хааделлера. Къайллах полкан эпсарш а гулбина, дийцира цо, сал-тийн ойла дика яц, аьлла. Керла баьхкинчу салташна юккъехь Iедална дуьхьал болу нах хила тарло, элира полковнико.

Эпсаршна тIедиллира цо салташа дуьйцучу хабарш-ка ладогIар. Сачинна шена а хаавеллера шен взводехь керла баьхкинчийх ши салти, цхьа къайллах къамелаш деш.

«Партис бахкийтина нах хила мега кхарна юкѣахь», — аьлла, ойла йира Сачина.

Оцу шина салтичуьнца къамел дан меттиг лаха вуьйлира и.

Салтийн ойла вон яцара Сачинца. Белхалойх хилла прапорщик и вуйла хаьара царна. Цхьана шийлочу дийнахь, Германин фронтёра веанчу цхьана салтичуьнца нисвелира Сачин, туркошкара схьаяьккхинчу эвлахь.

— Мичхьара ву хьо? — аьлла, хаьттира Сачина салтичуьнга.

— Со-м Уралера ву, хьан благороди, — элира салтичо.

— Со «благороди» вац. Хьо санна белхало ву со, — элира Сачина.

— ХIун хета хьуна вайн тIамах? — аьлла хаьттира Сачина.

Дика тешаш волу таро яцара Сачинах и салти.

— Вай тоьлур ду кху тIамехь, — элира салтичо.

— Це хIун ю хьан?

— Василий Ушаков, ву со.

— Ахьа хIун дей, Василий. Сох ма кхералахь. Со, хьо санна хIара тIом а, паччахьан Iедал а ца дезаш ву хьуна. Сох взводера салтий теша. Дийцахьа суна хIун ду Германин фронтехь?

Василий вехха хьаьжира Сачинан бIаргаш чу.

— Салтий реза бац-кх гуллакхашна, — элира салтичо, амма дикка Сачинах тешаш воцчу кепара. И хиира Сачинна.

— Хьо дика сох тешаш вац. Хьо тешийта тховса буьйса юккѣе яханчул тIаьхьа со вогIур ву цхьаболчу салташца къамел дан. ТIаккха тешар ву хьо.

Шена бакѣахьа хеташ болу, бевза салтий а гулбина, и Василий юкѣахь а волуш, къамел дира Сачина.

Шеца Иван Макаровича дина къамелаш дага а лобуш, дийцира Сачина, хIара тIом паччахь коьртехь а вуьсуш дIабериг цахилар.

Деха дийцира Сачина салташка тIамах лаьцна, дика тешаш бацара салтий. Амма цул тIаьхьа взводехь а, ротехь а салташа шен дешдолу сий гора Сачинна.

Цхьаммо полкан командире и къамел дIадийцина хирдуйла хаьара цунна.

Василий цул тӀаьхьа гуттар гергара хилира Сачинан. Мелхо а, Сачина ларвора Василий эпсаршна гоь ца валийта. Амма Василий ша кхеташ стаг вара.

Денош дӀаоьхура. Туркойн фронтехь, наггахь вовшашна кегий тоьпаш кхоссар бен беш тӀом бацара. Шина а агӀорчушна тӀом кӀордийнера.

Разведке ваханчу цхьана — шина салтичо, пхи — ялх турко каравалавора. Карабаьхкинчушца салтийн хӀумма а гамо яцара. — Йолдаш, — олура салтичо туркойн салтичуьнга, — война яман. Кончал нада.

— Яман, яман. Кончал базар, — олура туркочо.

1917 шо долалуш цхьацца хабарш кхача дуьйладелира фронте. Паччахь вехачу, Петроградехь белхан адам урамашка арадолий, цӀен байракхашца лела, бохура.

Оцу хабарша салтийн низам талхийнера. Амма и хаалуш эпсаршлахь цхьаберш шаьш а резабочуш бара, къайлах а доцуш, лакхара инарлаш емалбеш къамелаш дора цара.

Окопаш чохь салтий хӀор бус-буса гуллора, къамелаш дан.

Цхьана буса полкан командиро сихонца эпсарш гулбира. Хаййтира цо Петроградехь белхалой, салтий гӀевтина хилар. Полкан командиро дош даьккхира эпсарш-кара и гӀара ца даккха. ХӀор денна а, салтийн низам лах ца лучу тайпана болх бан беза, бохура цо.

Амма Сачин полкан командир волчуьра ара ма веллинехь, Василий кхийтира цунах. Салташна миччара хиинехь а хаьара, Петроградехь революци йолаялар а.

Паччахь дӀаваьккхина, бохуш дуьйцура Василийс.

ЦаӀ дан дезара. ХӀун дан дезара Сачинна а ца хаьара.

Буйса юккье яханчул тӀаьхьа цхьаболу салтий а гулбина, царах дагавалар сацйира Сачиний, Василийс. Къайлах гулбеллачу салташца, рота гулгья сацйира цу шиммо.

Оцу буса Василийс хаййтира Сачине, ша а, кхин пхи стаг а — полка юкьахь большевикийн партин членаш хилар.

— Ахьа сайга ца дийцинехь а со-м и хууш варий, — элира цуьнга Сачина.

— Кхана оха тхайн ячейка гулгийр ю, — элира Василийс. — Парте вала лабий хьуна? Дукха заманахь дуьйна хьехош ду и.

Сачин резахилира.

Шолгачу дийнахъ, 5-чу мартехъ, сатоссуш, Сачин чакхвелира батальоно схъалецначу окопашна чухула.

Шена дика мел бевзачу салтийх а кхетта, цо царга, нисса ах салтий а эций, итт сахъат долуш, батальонан резерв лаьтгачу гулло, элира.

Массо а салтичунна хаъара, Петроградехъ цхъа хIума иккхинийла.

Полкан эпсарш жIуганаш а йина лелара. Хъалха хилла салташна тIечехар, тохар хIинца дIадаьллера.

Сачин Iаш вара, чIогIа чIагIийначу блиндажа (окопа) чохъ.

И окопашна чуъра схъакхачарца, юххехъ кхо — виъ салтий а волуш, эпсар блиндажа чувелира.

— Прапорщик Сачин, аса лаьцна ву хьо! Охъадила герз!

— Ахъа хIунда лоцу со?

— Полкан командиран приказ ду. Охъадила герз!

Сачин неIаргехъа гIоьртира.

— Полкан командиран приказ лоруш вац со. Паччахъ вац хIинца, цунна муьтIахъ а вац со.

— ДIалаца и! — аьлла команда дира эпсаро.

— ТIе ма гIорталаш! — аьлла тIе тапча лецира Сачина.

ТIаккха окопа чохъ болчу салташка мохъ туьйхира:

— Же ям, вежарий! Ма лацийта со!

Оцу сахъта блиндажан неIарге лилхинчу салташа маьхъарий туьйхира эпсаре:

— Ахъа прапорщиках Сачинах тIелг дIатохахъ, оха чIепалг дийр ду хьох.

Кхеравеллачу, эпсаро элира:

— Полкан командиран приказана со-со а вацара реза. ДIагIур ву со-м.

Итт сахъат долуш, ах салтий окопаш чохъ а битина, митинге гулбелира важа салтий.

Шена тIаьхъа эпсарш а болуш, полкан командир а веара митинге.

— Окопаш дIа хъенан приказца тесна аша?

Салташна юккъера схъавелира Сачин, шеца Василий а волуш.

— Сан приказца тесна, — элира цо.

— ХIун бакъо яра хъан и дан?

— И бакъо елла суна революцис.

Полкан командир тегъюртира:

— Аса лаьчна ву хьо!

ПовгIа елира гулбеллачу салтийн.

— ДIавала кху меттера, хьайн корта белш тIехъ-буьсийла лаахь...

Гудалкха тевелира Василий:

— Накъостий! Паччахь вац. Белхалоша лаьल्लीна и. Макхера шу кхарах. Кхера хIинца хIума дац...

ПовгIа а яьлла, маьхьарий туьйхира эпсаршка:

— ДIадовла кхузара!..— Полкан командир а, эпсарш а, дан хIума а ца хилла, дIабахара, цхьа-ши эпсар воцург.

Сачина а, Василийс а, кхечара а хаам бира салташка Россехь революци хиларан хьокъехь. Салташа сацийра ротийн а, батальонийн а салтийн комитеташ харжа.

Митинго сацийра салташца вон хилла волу полкан командир лаца. Амма оццу дийнахь полкан командир а, цхьаболу эпсарш а бевддера.

Салташа хаьржинчу ротан комитетан председатель хаьржира Сачин.

Оццу деношкахь кегIат кхечира Сачине Иван Макаровичера. Революци хилар къобалдеш даийтинера воккхачу хьехархочо кегIат.

«ХIинца ю хьан зама. ДIалацалахь и зама»,— аьлла хедаш дара кегIат. Жоп дахьийтира Сачина, фронтехь долу гIуллакхаш дуьйцуш.

Де дийне мел дели революци чIаглуш, кIарглуш яра фронтехь. Наггахь а кхуссуш топ яцара фронтехь.

Салти хин йисте вахча а, топ ца кхуссура туркоша оьрсашна а, оьрсаша туркошна а. Наггахь оьрсийн салтий туркойн салташца мах бан оьхура. Туркойн салташна бепиг а лой, цаьргара кIеда томка а дохьуш богIура уьш.

Амма туркойн эпсарша шайна хааелча, и базар йоха-йора.

Сачинан майраллина хьалхо язйина йолу ши жIар кхаьчнера fronte.

— Ма ца оьшучу хена кхечи шу,— элира Сачина, ша жIараш оьхкина полкан штабера араваьлча.

ТIом сецнера фронтан массо а участкашкахь. Оьрсийн салташа вошалла кхайкхадора туркойн салташка.

Наг-наггахь окопаш чубра ара а бовлий вовшашна

тлетта боьлхий, вошалла тасар дуьйцуш къамелаш дора
шина а агорчу салташа .

Цкъа бляста цхьана довхачу дийнахь, иштта вов-
шашца берта а бахана, къамелаш деш лаьтташ, туркойн
эпсарша, шайн салтий юккъе бовллушехь тле пулеметаш
тоьхнера. Цу меттехь салтийн дуккханна а чевнаш хил-
лера, ца!—шиь вийнера. Туркойн салтий шайн окопаш
чу ца хьолхуш, оьрсийн окопаш чу хьаьлхинера, кара-
бахкаран кепехь.

Эццахь, некхехь хала чов а хилла Сачин Россех юха-
вигира. Грознерчу госпитале нисвелира иза. Госпитале-
ра, то а велла, хьалаглаьттича III-чу глашлойн глаьхьало-
нан полке язвира и. Йоккха хан ялале салташа галин
совете депутат а хаьржира Саша.

ГІАЛГІАЗКХИЙН ОТДЕЛАН АТАМАН

Телефонан звонок...

Маьнгина уллохь лаьттачу жимчу стол тлерачу теле-
фона тле, можачу атласан юргіана кіелхьара куьйг кхов-
дйира. Шозза тІам а хьовзийна, схьаэцна, трубка шен
лере ехьира куьйго.

— Аллю...

—

— ХІан а...

—

— ХІинца а гІаттаза ву со, сийсара глаьхьавижнера...

— ЛадугІий ахьа, хІинца схьавоьллахь со волчу,
къамел дара сан.

—

Керла хІума ду сан...

—

— Дика ду...

Отбой еш тІам дІа а хьовзийна, куьйго трубка охьа-
йиллира.

Шовзткъа шо сов хир долуш волчу, куц долчу боьрша-
чу стага, шена тІера юргІа дІа а тесна, маьнги тІехь
охьа а хиина, ал бархатан туфлешна чу шен ши ког боьл-
лира.

— Бакуленко!..

Цу минутехь неІарге доккхачу дерлахь казак хІоьт-
тира, монголийнчух юьхь-битамаш а, гловтала тІоьхула
дихкина доьхка а долуш, тІаьрсиган кіархаш а буьйхина.

— Ладугу...

— Хи?

— Кийча ду...

— Тіеюхург ванни чу йохъур ю ахъа.

— Ладугу... Бобршачу стага шен ницкъала куьйгаш коьртана лакха а айина, цхъа мерза деГІ саттира. Пул тІаьхъа цІена, маж дІаяшначу юьхъа тІоьхула куьйг а хъаькхина, Іаьржа мекхаш чІагарш еш хъовза а дина, сих ца луш, къорзачу дарийн халат тІеюьхира. Халатан тІемаш тІе-кІел дохуш ваьшта а озийна, ши кІуж болу доьхка юкъах дихкира.

Наталья Александровна хъалагІаьттиний? — хьаьттира цо, бедар схьагулъеш воллучу, деншике.

— ГІаьттина. Итт сахъат даьлла, господин есаул. Барыня УшанскийгІаьрга яхна.

— Дика ду.

Ванни чу а воьдуш элира есаула:

— Аксиньега ши омлет а, кофе и кечъе ала. Айхъа шашликаш кечъе. ЦІий а долуш... шашлик дохдинчу хедарш чохъ схъая.

— Ладугу...

Есаул Александр Васильевич Чернов, оьрсийн ширачу дворянинан, цІийнах схъаваьлла вара.

Александран да, Василий Чернов, Кавказехъ тІом хьербаьллачу заман чохъ эскаран гІуллакхе а веана, гуттаренна а, велла дІаваллалц цигахъ ваха висира.

ТІом дІабаьлча, паччахъа совгІатана пхи бІе десяти латта делира цунна, Грозный-гІалин латтанийн дозанца.

Инарлин чинехъ отставке велира Василий Чернов, Александран да.

Отставке вала дукха хан йоццуш хьалха, гІалтІазкхийн станицийн атаманийн гІоьнца, атта ца эцнехъ а, дІаийцира иза гІалгІазкхийн гаре.

Александр Черновс чакхъаьккхира Чугуевехъ гІалгІазкхийн дошлойн школа. ТІаккха Теркан областе гІалгІазкхийн полкашкахъ гІуллакхехъ хилира.

Буьрсачу 1905—1906-чуй шерашкахъ, Росоин цхъа-йолчу губернийшкахъ хилла бунташ совцорна хІайтЪаьлла а, майра а лоруш къастийна вара къона Чернов, хорунжий чинехъ а волуш.

Амма, цуьнан вахар-м ца тодира цу гІуллакхо.

Инарлас дайтина чохь бархI ца долу цIенош, цхьана заманахь, гIалахь уггар а тоьлуш дерш лоруш дара. Цу ширчу цIеношна гонах хIинца дакхий кибарчигийн цIенош динера хьоладайша. Александр цу шен цIеношна чохь Iашвара гуттар а.

Ах бIе шарахь лаьтташ долу цIенош тишделлера, цхьацца йолу меттигаш охьахерцаш яра. Къеналла отставке а вахана, хьалхалерчу заманахь хилла, басаяьлла шинель а юьйхина волчу, эскаран хьаькамах тарделлера и цIенош а.

Инарлин тIаьхьенах цаI бен воьчу Александрана, дех дисинчу лаьтташ болу пайдий, шена догIу алапий аьттехьа а ца тоьура, ма луьу, шуьйра ког хецна ваха.

Декхарша кIуркIмани а хьовзийна, лаьттан банко цIаьхьана Черновн долара дIаозо мегаш бара дех бисина мохк.

Дагахь а доьург иккхира Германица тIом болабала цхьа—ши шо хьалха. Маьхза аьлла дораха, буру тохийта мехкдаьттанан Компанийга, дIаеллачу лаьттан участкана тIехь дукха чIогIа фонтан тувьхира нефто.

Шен тур а, гIалгIазкхийн эпсаран мел хуьлу тIеман гIирс а Александра шен кабинета чохь ирхьоьллира, эхканийн цIокарчашна тIоьхула, сен маIаш тIе. Божлаш чу говраш дIахIиттийра.

Тишделла, дечиган палстинех дина цIенош ка-жуьйг тоьхна тодарна, хIинца цIена хеталуш башха дара.

Черновн гуттар а кадолура баьццарчу стола тIехь ловзочу кегIаташца бечу тIамехь.

Мехкдаьттанан акциш, цхьа ша тайпа ловзо кегIаташ хилла дIахIиттира цунна. Цу керлачу кегIатийх ловзуш даима тоьлура Чернов.

Доккхачу хьолаца, ког хецца, барин а хилла, дакхий шаннаш а хIиттош, ваха охьахиинчу Черновс, шен гIалгIазкхашца долу тергало дIа ца тесира.

Мелхо а, хьаштхиллачохь ша дика казак хилар гойтуш, сурт хIоттадора цо. Соьлжан йистонца бехаш болчу гIалгIазкхийх ша хиларх, дозалла деш олура Черновс:

— Тхо «линейни», бакь долу гIалгIазкхий ду...

Дуьне дууш, синкьерам лобхуш ша лелахь а, Чернов хьекьал чуьра ца волура. Цунна хаьара, мехкдаьтта а шен вахаран бух буйла.

1914 шо.

ТIом.

Йощдачу ханна, цѐна, хъанал патриотически дог хилира Черновн. Тѐм болийча кадетски корпусехъ а, дошлойн школехъ а шен хилла ойланаш дагаяьхкира цунна.

Цѐахъ Іан таро а, бакъо а йоллушехъ, шен лаамца фронте вахара Чернов.

Австрин фронтехъ йолчу терски гІалгІазкхийн полке вахийтинчу Черновс тѐман говзалла а, майралла а, хІайтѐаьлла хилар а гайтира.

Эскар лелочу коьртехъ боккха кегари хилар гучуделира Черновна. Лакхарчу куьйгалхойн тѐм бан говзалла а, кхетам а бацара. Фронтехъ вон а, боьха а гІуллакхаш дара. Цу бехделлачу гІуллакхаша, хьалха хилла хъанал ойла а, цѐна дог а дохийра цуьнан.

Тѐамехъ цунна яйн чов хилира.

Есаулан чинехъ а волуш, шиъ орден а йолуш, чов ерзо цѐаванчоьхъ, кхин юха тѐаме а ца воьдуш, сецира и цѐахъ.

Областерачу эскаран наказни атамана Соьлжаца йолчу казакхийн станицийн атаман вира цунах...

Черновн цѐношна хьалха экипаж сецира. Цу тѐра каде охьаиккхира куц долуш, лекха дегІ долу гІалгІазкхийн эпсар. Тѐдуьйхина чоа а, юкъахдихкина герз а долуш, кІайчу погонашца вара и, амма тур дацара.

Цѐийнан уча хьалаваьлла а валале, дІаеллаелира парадни неІарш. Дуьхьалвелира Бакуленко.

— Марша вогІийла хьо, господин подѐсаул!

— Маршалла хилда, Бакуленко! Александр Васильевич тІаьттиний?

— ГІаьттина. ХІума юучу цІа чу вала...

Хьаша, дукха исбаьхьа кечдинчу, цІа чу велира.

Ножан буфета чохъ, механа еза хрустальни а, фарфоран а, детин а сервизашший, вазашший яра. Пенаш тѐхъ хаза сурташ дара. Механа езчу бІаран дечиган мебель яра, дуккха а хьешашна кхачам хирболуш чу хІоттийна.

Пенийх диттина куьйга дина франзуски деза кузаш дара, таллар гойтуш сурташ тѐхъ а долуш. Ло санна кІайн шаршу тІе а тесна, цѐечу дечиган еха стол яра. Тѐохула йоккха хрустальни люстра яра кхозуш.

Шеткица тѐда месаш а шарѐеш, кІайн кителлий, хечий юьйхина чувелира Чернов.

— Маршалла ду хьоьга, господин есаул!

— Хьоьга а ду Ваня! Маршалла! Ма хьехаде чи-

наш, — аьлла, щетка а ластийна, куьйг дладелира Черновс. Хинцца хлума кхоллур ю вай. Бакуленко!..

Денщик гловга йоцуш неларге веара.

— Схьаял завтрак. Собар де... хлума дика яййта бе-
гийлехь хлун хета хьуна, Ваня, унтлпхьидан настойка,
я «баьццара лаьхьа»?

— Уьш хлун ю?

— Бецаш чутийсинчу кьаьркьанах олу аса иза.

— Суна башхалла а яц.

— Делахь иза а, важа а — ший а я...

— Бакьо ло суна дош ала, — элира Бакуленкос.

— Ала.

— Господин подьесаул Меденцов вайн Оьрза-гIала-
ра чагIар дукхадезаш ву. Бакьо лой ахьа и дан?

— Молодец ву хьо, Бакуленко! Схьатакхаде чагIар а.
Бакуленко араиккхира.

— ХIан, Муха ду хьан полкехь? — аьлла, хьаттира
Черновс Меденцовга.

— Полкехь тап, аьлла тийна ду. Низам а кхин дерг
а хила ма дезара ду. Кьенанаш цIа бахаре сатуьй-
суш бу.

— Маршеви ши сотня, дIаяхний?

— Яхна. Туркошна дуьххьал ца йоьдуш, малхбузе-
хьа яхна. Окрутера приказ кхаьчна: Горско-Моздокски
полк резервехь лара, ткьа кхин керла дошлой тIе ма
ийбе, — аьлла.

— ХIаа. Кхета со...

Денщик, йоккхачу дато подноса тIехь шашлык а,
кхерзина хIоаш а, хрустальни графинашна чохь маларш
а деана, чехка стол тIе шун а хIоттийна, аравелира.

— ХIара ду и. «Баьццарчу лаьхьанна» тIера дIадо-
ладей вайша, Ваня? ХIара настойка сагалан буц,
Iажаркх — йоллу ярийн чалх чу тесна кечийна ю. Фран-
цузел а говза ву цу гIуллакхна сан казак.

Хьаший, хIусамдай, рюмканаш вовшахтоьхна, хьал-
хадобьттинарг дIа а мелла, хIума яа волавелира.

— ТIаккха, хIун ду, Ваня, керла?

— Керла бохий ахьа? Керлачу гIуллакхаша корта
бестийна сан. Цу тIе полковника Дубовскийс керла по-
рядок хIоттийна. Шуьйтаххий, Веданаххий, Чехжарах-
хий долчу эскарийн командирийн рапорташна тIе а
добгIна, кьайлах хIитта а еш, сводкаш оьхуьйту, тхуна
массарна а керла хIуманаш хоуьйтуш.

Уггар а тешамениг кхузара бIе цхъайтталгIа тIаьхъалонан полк ю. Цитахъ большевикаш къайлах а доцуш, даррехъ, беш бу болх, Полкан командир — хIумма а йоцург ю. Ротийн комитетийн карахъ ду цигахъ дерриг гIуллакх. ЧIагIонашкахъ — Веданахъ, Чехкарахъ, Шуьйтахъ тап, аьлла, тийна ду...

— Полковнико, муха лору гIалара накъостийн совет? — аьлла, хаьттира Черновс, — «накъостийн» боху дош ца лоруш къаста а деш.

— Совета чохъ хIокху сохъата дукхах берш и «эсераш», меньшевикаш бу. Большевикашший, тайп-тайпана анархисташший кIеззиг бен бац. Амма дукха эхъ-бехк доцуш а лела уьш. ХIунда аьлча бIе цхъайтталгIа тIаьхъалонан полк — дукхалле диллича машаран заманан бригада хиллал ю. Ницкъ бу... Салтий большевикашкахъ бу. БIе цхъайтталгIа полк — большевикийн даI ду. ДIаяккха езара иза кхузара.

— Гарнизонан начальник Дубовский вуй ишта ойла йолуш?

— Ву... Яра ду хъан «уьнтIпхьидан» малар? — аьлла, хаьттира хъешо, лимонан чкъоьрнаш чу а тийсина, коньяк чохъ лаьтташ йолчу графине а хъаьжна.

— Иза ду. Шашликца настойка хилла ца Iаш ша ма дарра шахразадин илли ду и. Хъажал, муха ду, — аьлла хIусамдас шена а, хъешана а охъадоьттира коньяк. ТIаккха серлонга а лаьцна настойке хъаьжира.

— Дубовский бакъ ву. Уггар хъалха эр ду аса, Вания, хьоьга, анархистех лаьцна. Борззий, газий — цхъаьна ма еттал ахъа. Анархисташ-м вайна кхераме баций. Шайна луург хIун ду царна шайна а ца хаьа. Амма бакъ ду, кегарий-гIурт лелош нах бу уьш. Вуьшта аьлча — даьржинчу хи чуьра чIерий — дезаш, ткъа большевикаш — и ша гIуллакх ду.

Хъешо, вела а велла, «уьнтIпхьидийн» къаьркъа мелира, Черновс шен къамел дора:

— Селхана аса къамел дира пачхъалкхан законаш арадохучу меджелисан членаца, Карауловца. Иза хIинца вайн областан Цхъанаханна йолчу правительствон комиссар ву. Россехъ йолчу массо а советашкара баьхкинчу векалийн хъалхара съезд хилира Петроградехъ. Цигахъ большевикаш итт процентал а кIезиг бара. ХIетте а чалх гIаттийна цара, езткъа процент болуш санна. Амма вайн махкахъ хIокху сохъата ши Iедал ду. ЦаI белха-

лойн, важа — меньшевикаша хабарш вайна хьалхара дийцахь а — вайн Іедал ду. Амма кестта оцу шина Іедалах цаІ бен дуьсур дац. Фронтехь хІокху деношкахь вай тІелатар долор ду.

Хьаша цецвелира.

— Ма дош дац и! Муха летар ду вай цу шайн лааме бевллачу салташца? Тешам боллуш хІаллакьхир ду-кх вай.

— ХІумма а дац, — элира Черновс, — ягатахь вай толахь — Іедал вайн карахь хир ду. ТІаккха большевикаш вай хІаллакбийр бу. Вай ца толахь, юха а бехк царна тІебожор бу. И бежнаш, шаьш хила хакъ долчу божалш чу лохкур ду, «накьостий» Іуьрга бухкур бу. Кхетий хьо, Ваня, хІинца вайн декхарх? — хьаттира Черновс, «вайн» боху дош кьаста а деш.

— ?..

— БІе цхьайтталгІачу полкера герз схьаэца деза... ТІаккха большевикаш ловзор бац вай Грознехь.

Меденцовс ойла йора, меттах а ца хьовш вежа хиъна Іийра и.

ТІаьхьо, стола тІе пІелгаш а детташ, элира цо:

— Хала гІуллакх ду иза...

— Теша со и хала хиларх. Амма корта дІабаьккхи-на а ца дича йиш-м яц.

— Артиллеристаш муха бу?

— Уьш цхьаьнггехь а боцуш, гІуллакх дика дІа-хьош бу. Амма герз схьаэца гІо дийр долуш-м бац.

— Йоккха топ маса ю?

— БархІ. Яккхийчу тоьпийн кьаьсттина батарей а ю.

— Церан йоцуруш кхин юй гІалахь?

— Яц. Сан цхьа — ши ламанан топ-м ю.

Ламанан тоьпаш-м хІун яра — чІижаргІанаш.

Яккхий тоьпаш етта-м хьашт ца хила а мегара, — эли-ра Меденцовс.

— Хила еза уьш. БІе цхьайтталгІачу полкехь ткъа пу-лемет ю, — элира Черновс.

— Делахь, кьамел дей вайша?..

Хьаший, хІусамдай, паргІат кресли чу охьахиъна вуха а таьІна, цигаьркаш а латийна, резервни полке герз охьадилла аьлла ультиматум хІотторах лавцна кьамел дан волавелира.

ГІалин карта схьа а эцна вежжа цу тІе хьовжуш Іийра и шиъ. Куьц-куьцара некъаш а хІиттош, цара нийсаниг

т'еовцуш, нийса боцург юхатоттуш, лобхура аьтту хин болу аглу. Меденцов, боккхачу кедара жим-жимма чаглар а молуш лара.

Чуеара повариха Аксинья.

— Маршавогийла, господин Меденцов, — аьлла, хьеше йистхилира иза. — Ма дукха хан яра хьо тхоьга ваза. Хусамнанна а жест-кеста дагавоглу хьо. Хьуна тхо дицделла, олу цо.

— Гуллакхаш дукха ду Аксинья. Мукъа вац со.

— Гуллакхаш — хьуьнан кеппара ду. Хьуьнан к'орге мел вели, дечиг дукха хуьлу... Дукха хан ю со шуьга хьобжуш лаш йолу аша ца кхойкхуш. Кофе езар ярий шуна? Турецки а, варшавски а г'аймакх диллина, вайн оьрсийниг а — шуна езарг йохьур ю.

— Мегар ду, Аксинья. Я тхуна цхьацца кад. Айхьа къастаехьа лаахь — х'индийниг а, лаахь — г'ажарийниг а. Цу тайпана герз эцаран план магор мьотту суна, — аьлла Меденцов д'авирзира Черновгахьа, Аксинья чуйоглуш ша сацийна къамел чакх а доккхуш.

Аксинья араяллалц собар а дина, Черновс элира:

— Тахана со волчохь, г'ара ца доккхуш эскаран начальникаш гул а бина, цигахь план д'агойтур ю вайшиммо.

— Мича хена?

— Буйсанна нисса итт сахьат даьлча.

Чернов а, Меденцов а цхьаьна дешна вара. Бакъду, Меденцов Сумски кадетски корпусе деша, Черновл пхи шо т'аьхьавахара. Амма цхьана г'алара, цхьа мажкахо вара и шиь. Чернов шен доттаг'чуьнца, воккханиг жимахочуьнца санна вара.

Меденцовс сий дора Черновн иза хьекъал долуш хиларна а, лара а лорура шел воккха хиларна.

Х'инца а, чинехь цхьа седа бен Черновл ша лахара воццухехь изза юкъаметтиг лаьтташ яра.

И юкъаметтиг даггара ц'ена яра. Гергара волуш санна, шена Чернов веззашехь, Меденцов цуьнца эвхьаза ца волура.

Черновна ч'ог'ла деза хетара Меденцов шеца цу тайпана хилар.

— Александр Васильевич, — аьлла Черновга вистхилира Меденцов, — кхин цхьа гуллакх а дара вай къасто дезаш.

— Х'ун дара иза?

Боккха баьккхина чу тоьхна цигаьркнан кIур, чIа-
гарш еш багара ара а хецна, Меденцовс жоп делира:

— Сан казакашна станицашкара денна хабарш хеза,
и даьшна кортош долу нохчий тIелеташ а, кьолаш деш а,
вер-ваккхарш деш а лиэла бохуш. Теркал дехьа а буьй-
луш, кIотаршкара даьхний а лобжу цара. Иза дерриге а
хьуна хууш дуй?

— Дика хууш ду.

— ХIун дан деза ткъа? Совцо ца деза и гIуллакхаш?
Даьшна кортош герз кечдеш ма бу.

— Кечдайта. Иза-м диканна а дай...

— Веданан чIагIонан начальнико Дубовскийга хаам
бина, ДегIастанера герзашца кечвелла пхи бIе суьйли
чIагIонерачу яккхийчу тоьпийн бертехула а бевлла, ил-
лишца нохчийн ярташка бахана, бохуш. Цхьа хьераваьл-
ла молла а ву боху цаьрца. Узун-хьаьжа бохуш... Вайн
ВанькагIар санна, митингаш а йо боху. Оьрсашца тIом
болабе, бохуш, беш кхайкхам а бу. Большевикийл а
оьшуш ма ду иза!

— ХIан-хIа, дац — элира Черновс.

— Суна-м хета оьшуш хир аьлла; промыслийх цIе то-
сур ма ю цара.

— Ягаяхь, юха йийр ю. Ткъа нагахь санна большеви-
каша уьш дIалецахь, гуттаренна а ма девлла вай царийх,
тIаккха муха хир ду?

Меденцов лубьчуьра сецна ойланашка ваьлла, зала
чухула дIасалела велира.

Аксинья еара чу, подноса тIехь дато кофейник а, ке-
даш а, шурийн гIаймакх а, демах кечийна мерза пече-
нийш а, пирожнийш а йохьуш.

— Господин Меденцов, гIоза яийла ахьа.

Меденцовс, улло а вахана, схьаэцна бисквит а кхаьл-
лина, Аксиньин говзалла хастийра. Аксинья и дукха хаза-
хетта гIадъяхара.

— Ма алахьа ишта! Банне а чам бац церан! ХIинца-
лера дама хIуманна а мегарг цахижарна.

Аксинья араелира.

— Ткъа хIун дан деза станичникаша?

Иадда Ia беза уьш? — хаьттира Меденцовс.

— Хаьий хьуна, Ваня, вайн гIалгIазкхаша итт шо
хьалха паччахье кегIат дахьийтар?

— Ца хезна суна.

— Станичникаша паччахье яздинера, гIалгIаший.

нохчаший даха а, Іан а ца дуьту: ара балха топ оьций доьлху, зудчуьнца охьа а, юккье топ а юьллий дуьйшу, бохуш. ГІалгІазкхаша доьхура: я шаьш я даьшна кортош дерш кхечухьа дІадахийтар.

— Ткьа хІун хилира цунах?

— Паччахьа резолюци йиллинера: «шаьш бол-болчохь Іадда бита, хІунда аьлча, сан терски казакийн даима хилла йолу майралла латтайо цу лулахалло». Кхета дой ахьа, Ваня и — «хІунда аьлча» — боху дош?

— Кхета со. Худар хуьлу оцу дашах, дуькьа а долуш. И даа вайн дезар ду-кх. Амма, сан коьрта чохь а бу гІурт. Суна-м ца хаьа, муха хІун ду а, стенна ду а.

— ХІан ладогІал, Ваня. Россехь хІокху сахьта бакьонца гуш берг — ши ницкъ бу — вай а, большевикаш а. Хьан эсераший, меньшевикаший — кІадда а бийр бац. Цара эрна баганаш етта. Бакуний, Ростовний юккьехь ши гІала ю, белхалой дукха болуш: вайн Грозный, БуритІий. Хьуна лиьча а, ца лиьча а и ши гІала большевикийн ши бен бу. Гобаьккхина вайн ГІалгІазкхийн хІорд бу. Цу гІаланашкара и большевикаший, вай тІамца вовшашна дуьхь-дуьхьал хІиттича, хІун дийр ду белхалоша тІехьа шорта ахархой ца хилча? Цундела большевикаша шайна тІетовжа гІоьнчий ламанца болчу Іаржачу нахах бийр бу. Ткьа, вайна оьшург-церан большевикашца барт цахилийтаррий, уш большевикашна тІецаберзийтаррий ду. Хьалха хьожуш хила веза хьо, Ваня. «Ораме хьажа», — ма аьлла Козьма Пругков бохучу яздархочо.

— Ткьа, нохчашца цхьана союзехь хила деза вай? Бакьонца ма дац иза!

— ХІан-хІа, Ваня. Союзехь хила ца деза, нохчий, гІалгІай, большевикаший вовшашна дуьхьал а берзийна ши бож санна, хьаж хьаж тІе тухуш латийта беза уш. Сацам боллуш Іедал дІахІоьттинчул тІаьхьа — большевикаш а хІаллакбер вай, царна тІаьххьий — эсераш а, меньшевикаш а беш. Ткьа нохчашна тІе гІалгІазкхий хьцур бу вай. Цара дуьтур дац, царна...

Бакуленко хІоьттира неІарге.

Господин есаул, станицан атамана телефоне кхойкху. Чехкачу, доккхачу гІуллакхна...

— Чехка, — доккхху гІуллакх ду боху кхо?... ХІокху сахьта дерриге а гІуллакаш ду «чехка а, даккхий а». Валол, Ваня.

Шен белхан кабинета чу а вахана, Черновс телефонан трубка схъаййцира.

— Алло... ХІаъ, со ву... Мухий?.. Закин-Юьртарий?..

Черновс цІюцкъамаш ваыштауьйзира, хъаж тІе шед а хІоттош.

Делахь... ХІун дан дезий?.. Байинчийн гергара нах Совета хъалха схъабахкийта. Со хІокху сохьта цига дІа-вогІу.

Меденцов къамел хадаре хьобжуш Іара.

— ХІун хилла?

— Нохчаша ши гІалгІазкхий вийна. Говраш дІайигна. Церан гергарнаш кху станицан правлени хъалха соьвца. Аса уыш депутатийн совете дІабахийта эли. «Накъосташка» адамашна хъалхха жоп далийта деза. Цаьрца цхъаьна нохчийн къоман комитете а деха деза жоп.

Черновс телефон туьйхира гІалин советан председа-теле.

— Алло... Алло. Накъост Марченко вуй хьо? Со ву, Чернов. Закин-Юьртан станицана уллохь, нохчийн шайкано, гІалара цІа вогІуш волу ши гІалгІазкхий вийна говраш дІайигна.

Хезий хьуна? ХІокху сохьта церан гергарнаш богІур бу Совета хъалха. Хала делахь а митинг ян еза. Къоман комитете телефон а тохий, председателе Вахидовга цигахь хила ала... ХІун бохура ахьа... Со а вогІу хІинцца цига дІа. ХІун?..

Ткъа аса хІун дийр ду царна? Къамелаш дан дерриге а говза ду вай, амма зулам дІадерзо дезаш хилча — массо а къухула ловчкъа сихло вай...

Черновс, оьгІаз а вахана, телефонан трубка охъатеси-ра.

— ХІан! И ву-кх хьуна «Эс-эрийн» тхъамда. Дена наьІалт хиларша дуькъа худар дина. Даа ца баьхьа. Бага ягайо. «Накъостий» — ун даьлла баларш, — дарвелла элира Черновс. Жимма собар а дина, тІетуьйхира:

— ХІан, Ваня, хІокху список тІехь болчу командирашка кхана сарахь схъакхайкхалахь...

— ХІорш ворхІ стаг ву-кх, — элира Меденцовс листа тІе яздинарт деша а дешна. — Нохчийн резерван сотнин командире а кхайкха веза? Цуьнга кхайкха оьший тІехьа?

— Кхайкха веза, Иван. Шина кепекан меха цу сотнин тІемлой бацахь а, нохчий большевикашкахьа хилийта

мегар дац. Поручик Флерин гуттар а вайца хир ву. Меденцов реза хибира.

Черновс гIараш туыйхира.

— Бакуленко!

— ЛадугIуш ву, господин есаул, — аьлла неIаре хIоьттира денщик.

— Кийча юй?

— Ю... Денщик кхетара есаулах бIаьца йича а.

— ДIахIоттае!

Чернов, Меденцов уча волучу сохьатана ах ингалсан хIух долу дой а доьжна, фазтон дIахIоьттина лаьтташ яра урамерчу учи хьалха.

МИТИНГ

Верстина, хьаьрса, лекхачу дегIахь, шовзткье пхеа шара чохь, мокхочу басахь юьхь а йолуш, чхьаьвриган санна аратаьIна бIаьргаш а долуш, кIеззиг чутаьIна меран догIа хиларна манкха а луьйш, дато доьхкаран локхарх дерстина пIелгаш а тесна, шен кабинета чохь волавелла лелаш стаг вара.

Иза нохчийн кьоман комитетан председатель Вахидов вара.

Дукха хан йощуш, советан председатело Марченкос телефон тоьхнера цуьнга, советан цIеношка митинге вола, аьлла. Байинчу гIалгIазкийн хьокъехь митинг юйла хаара цунна.

Марченкос дина дехар, приказах тера дара.

«Ца вахча»?

«Мегар дац. Митинге стаг а ца ваийтина, байинчу нехан бала а бац, аьлла кьоман комитет бехке а еш, юьйцуру ю».

«Вахча?»

«Верна, я цаI дарна кхерам бу». Ши кIира хан бен яцара, нохчаша Вахидовна йиттина...

Временни правительствон округан комиссар шейх Аьрсемик харжарна дуьхьалвелира и. Цунна йиттира, тIаь шейх Аьрсемик хIетте а чакхваьккхира.

Вахидовс хIинца телефон туыйхира Аьрсемике, кьоман комитетан цIарах митингехь кьамел дан гIахьара, аьлла.

Аьрсемик шена оьрсийн мотт дика ца хаьа, аьлла, бахьана а хIоттийна, митинге ца вахара.

«ХІара хІун ду хъанна хаъа?.. бохуш, ша шега луй-
ра Вахидов.— Зулам даккхархъама гулъеш ю и митинг».

Пена улло лавтташ вуно йоккха стол яра. Стол аьлча
а жимочу циинал яра и къахьштун стол. Кегий а, як-
кий а яьшканаш, гIутахаш, догIанаш, чIагарш, зIа-
карш, гIораш, кхин цхьацца, адамашна дага ца йогIу
кIечIалгаш а йолуш.

Ша революционни болх дIаболош угтар а хьалхабаьк-
кхина ког и стол йойтуш баьккхара адвоката нохчийн
къоман комитетан председателя Вахидовс.

Дийнна зал дIалоцуш боккха гIажарийн куз ийцира
цо кабинета чу таса. Стеган дегIал доккха бронзах дина,
тIе гIагI а дуьйхина, сурт а хIоттийра цо цу чу. Суртан
карахь бега гIала бара, буьххьехь электрически лампа а
йолуш.

Кабинетан пенах дIадиттина дара леррина дахийтина
сурташ: Дантонан, Робеспьеран, Маратан, Желябовн,
Софьин, Перовскийн, Марксан.

Ткъа шен коьрта тIеххула дIабоьхнера даьттанца кеч-
динчу басаршца яздина Шемилан доккха сурт.

Шемилачуьнан, цу вукху суртийн хIун маьIна ду ца
хаьара цхьанна а.

И сурташ дIабоьхкинчу дийнахь, цхьана нохчийн ку-
пецо, Маратан сурта тIе а хьаьжна элира:

— Оцуьнан коьртара чалба нийса ца йихкина. Чал-
ба коьртах иштта ца хьарчайо...

Вахидов столана дехьа а ваьлла, шен буьйдачу дегIа-
ца креслина чутаьIина охьахира.

Ойланаша паргIат ца волуьitura:

— ХIуьу дина а цаI дан деза... хIокху сахьта дан
деза.

Столах пIелгашца вота а тоьхна, дешийн хица кхе-
лина монограммаш тIехь йолу дато портсигар кисанара
схьа а яьккхина, цигаьрка латийра.

«ЭхI, цIе йожа хьо белхан! Мохьмаде мукъа кхайкха
со, дагавала».

Вахидовс сихонца куьйг кховдийна горгалин кнопка
таийра.

Горгали хезна, кабинета чувара къежвелла воккха
стаг, къоман комитетан секретарь.

— ЛадогIал, Мохьмад,— элира Вахидовс нохчийн
маттахь. — Хезний хьуна ши гIалгIазкхи веран хьо-
къехь Советана хьалхарчу майданыхь митинг ю бохуш?

Мила вахийтар бакъахъа дара техъа вайн векал вина, цу митинге?

— Комитетан членеххий? Баккхийчарна оърсийн мотт ца хаъа-кх...

— Членех воцург а мегар ву.

— Шапиев Ахъмад вахийтича? Инструктор вац иза?

— Э-э, и дика дагадаеа хъуна! — парглат са а док-кхуш, вистхилира Межидов.

— Же, схъакхайкхал цуынга чехка... — тIаьхъа мохъ туьйхира цо,— дерриг дитий а схъавайта! «ХIун дийр ду тIаккха! И санна долчу вочу тIуллакхна Шапиев мас-сарал а тIолехъ ву», элира Вахидовс, оърсийн маттахъ, ша шега.

Балдаш дах а дина Вахидовс, багахъ шок йолийра. Цо локкхучу эшаран цIе «паччахъа сакъоьру» яра, дукха хан йоцуш лекха яьккхина. Шок нийса ца локхура. Комитетан председателъна ша йиш нийса ца локхий а хаъара, делахъ а цуьнан ойла ца йора цо.

НеIарехъ когийн тата хезча, кресли чохъ кIарг а велла, хало йина балхо тIелвина, лечу хьол тIе ша ваьлла сург хIоттийра цо.

Кабинета чу веара лекха а воцуш, воьттина вича санна, шуьйра белшаш а йолуш, ткъа шо сов хан хир йолуш жима стаг, бецан басахъ коч а йолуш, галифехеча а юьйхина, когахъ кIархмаьхсий а долуш.

Шуьйра хъаж а, бIаьргийн ира хъажар а, ондий мочхалш а долуш, йоцачу вортана тIехъ кIеззиг юханехъа таьIна корта а болуш вара чуваьлларг. Ша шега тешна буьллур цо ког. Сибато гойтура, иза майра хъекъал долуш а, ойла-лаам чIогIа болуш а хилар.

Столана хьалха а веана, Вахидовн бIаьргаш чу а хьоьжуш, элира цо оърсийн маттахъ:

— Маршалла ду хьоьга.

— Маршалла хилда хъуна а. Марша а вагIийла хьо. диканиг! — аьлла, жоп делира Вахидовс, чехкка кресли чуьра хъала а айалуш, ши куьйг дIа а кховдийна.

— ХIун оьшу хъуна?

— Хьоьца даггара къамел дан лууш вара со тоххара дуьйна,— велакъежира Вахидов. — Делахъ а, тIуллакхаш дукха хиларна мукъа вацара. ЧIогIа тIелвелла со... Сийсара сахиллалц болх беш Ийна со... — аьлла, доккха садаьккхира Вахидовс, Чермоев Тапа волчохъ Iуьккъалц ша шуьнехъ Iер дага а деана.

— Хьо кхайкхира соьга, Юсуп? — хьаттира Ахьмада шегә кховдийна куьйг а лаьцна. Ша ойлаеш вара: «Ма ишта чӀогӀа реза а вац-кх хьо суна, ма хаьа-кх хьуна и суна хаьийла».

— Кхайкхира. Хьо суна чӀогӀа оьшу, Ахьмад, — элира Вахидовс. — Кьорта чохь сан хӀумма а дац. Митингехь вайн комитетан цӀарах кадам беш кӀамел дан деза. Хьуна, хууш ду-кх хилларг?

— Хаьа.

— Оцу вайн жӀаьлеша ши гӀалгӀазкхий вийна. Хьуна вистхила хуур мьотту суна, — бохура Вахидовс, доттагӀ-чуьнга санна, цул совнаха гергарчуьнга ма аьллара, Шапиевн бӀаьргаш чу а хьобжуш. — ТӀелоцуш дӀахайита деза цаьрга, хӀокху деношкахь бехкеберш лььцург хиларрий, царна тӀӀӀар дийриг хиларрий.

— «Ма хьан корта беса хилар дац и. Дагахь буьззина кхерам хилар ду-кх», бохуш ойлайора Шапиевс. Амма хозуйтуш элира:

— Мегар ду. КӀамел дийр ду аса. Кхин хӀумма а дуй, и бен?

— Дац и бен. ХӀокху сахьта дӀаваха веза хьо митинге, тоххара дӀайолаелла хир ю иза... Сацал цкъа. Ахча оьший хьуна?

Шапиев велавелира:

— Хьанна ца деза ахча?

— Митинг дӀаььлча схьавола. Яздийр ду аса хьуна.

«Защитникана догӀу ахча ду-кх иза», — аьлла дагадаера Шапиевна.

— Дика ду. Вььду со.

Чехка куьйг а делла, Шапиев аравелира.

«Халкъан собрани» олура хьалха гӀалин ширчу клубак. ГӀалин дайша — купецаший, промышленникаший, чиновникаший, даарш, маларш хӀитгадой, кегӀатех а ловзуш, шайн мехаш буьйцуш кӀамелаш а деш, шайн мукъа буьйсанахь цу клуба чохь йохура. Кху гӀаьххьарчу шерашкахь, гӀом болчу хенахь, дистинчу хе кхобхьу руьйтахь дакъаделла кхош санна, цигахь гучубевллера спекулянтах а.

ХӀинца цу клубан цӀенош чохь, белхалойн, ахархойн, салтийн депутатийн совет яра.

И цӀенош, гӀали сакъьоручу бешан аьчган кертаци хотталуш дара. ГӀали юккъехь, аьчган керт хеддачохь йина лекха аннийн керт яра цу цӀенойн маьӀигца йозуш.

Советан хьалхарчу майданахь Іаламат дукха адам гулделлера — гІалгІазкхий, салтий, белхалой, зударий. Нохчо цхьан цаІ вацара митингехь.

Адамаш чІогІа чуьрадевллера.

ЦІенойн балкона тІехь лаьтташ советан депутаташ бара. Цаьрца Чернов а вара.

Машшиаш санна пхенаш тІе а девлла, буйнаш дина, пхьаьрсаш а лестош, адамашна юккьера хьала кьамел деш вара цхьа гІалгІазкхи.

— ХІара хІун ду, ХІай нах? Маца совцур ду хІара гІуллакхаш? Паччахь волуш а гІалгІазкхашна Іойла дацара. ХІинца муххале а дац. Мел деха Іенор ду вайн цІий, накъостий?

— Бакъ ду и... бохуш гІугІ дара адамашна юккьехь. Оратор кьамел дечуьра юкъах а воккхуш, ирчу маьхьарца йолаелтира зуда:

— Іедал мича хьобжу? И муха хуьлу халкъан Іедал, адамаш цо лардеш ца хилча? ЦІарца баго беза, бандиташ асаран яраш санна.

— Аса боху, тІаккха, — мохь бетташ дІадолийра гІалгІазкхичо шен кьамел — халкъан советан ницкъ бацахь, тхобга дуьххьал схьаала деза: «тхан ницкъ бац». ТІаккха оха тхьаьш, гІалгІазкхаша, совцор бу и вон лела нах...

— Бакъ боху... массо а тІамца дуьххьал девр ду вай.

ТІараш детта долийра цхьаболчуша, амма кхечара церан гІо а ца лаьцна, уьш севцира. ГІалгІазкхи кьамел цасацош дІадеш вара:

— Кхо де хьалха лулахочун ежаш лелачуьра пхи вершок йолу говр а, бежнаш а лаьхкира. Орца даьккхича, гонахарчу станицашкара баьхкинчара бежнаш схьатиссийтира, говр цу акхароша дІайигира. Аса хьотту схьалур юй депутатийн совето говр? Лур яц. Лур яцахь... ТІаккха стенна оьшу тхуна, белхан хенахь говраш ида-йойту совет? ХІинца дайа долийна вай. Аса хьотту: хьан лур ду жоп цу хІаллакбинчу нахах? Тхьаьш адамийн халкъ хиларе терра, бакъо а, паргІато а ю тхан. Оха боху йохаяй дІаяха цу обаргийн ярташ.

— Бакъ боху... Бакъ луьй, — бохуш, маьхьарий деттара гулбеллачуша. Цхьана татанца детташ тІараш дара. ЧІогІа яьлла гІовгІа кьар а еш мохь белира:

— Байий дІабаха бандиташ! Орамашца хІаллакда деза и жІаьлеш!

Адамийн гІовгІа тІетгІа алсамйолуш лаьттара.

Марченкос ши куыйг ирах айира:

— Гражданаш! Гражданаш! Собар дел жимма!

— ГовгIа кIеззиг лагIьяллалц собар а дина, вист-хилира и:

— Гражданаш! ГIалин советан большевикийн фракции цIарах дош доьху депутата Сачина:

ГовгIа сецира. Станицашкара, гIалгIазкхашна дуьххъара гора большевик.

«ГIхи вершок» — говран локхалла; воьршка — ши аьрша.

Кхин башха а воцуш, нах санна, ткъе пхеа шарачохь хир волуш, лекхачу, дегIахь векъана а волуш, юьхъа тIехь цIестан бос а болуш, стаг вара и. ТIеюьйхина тIеман хорма яра, прапорщикан пагонашца. Коьрта тиллина ба-са а яьлла, салтийн фуражка яра, хьалха кокарда а йоцуш. Кокарда лаьттанчохь горга, Iаьржа томмагIа дара.

Шен коч то а йина, собранига а хьаьжна, чIогIа а, доцца а элира цо:

— Накъостий! — И а аьлла, дIасахьаьжира Сачин. — ХIиншца шуьгIа къамел деш вара депутатийн советан председатель эс-эр Марченко. ХIун дара цо вайга бохург? Цо депутатийн цIарах нохчийн къоман комитете хатта бохура схьало аша зулам динарш, я ца ло. Ткъа хIун ю нохчийн комитет? Иза цхьа а ницкъ боцуш, нохчийн купецийн, моллакийн тоба ю. Шеко яц, нохчийн комитето и тIаьххъара дош кхочушдийриг цахиларан. ТIаккха хIун дан воллу эс-эр Марченко? Нохчашца тIом боло воллий?

Сачинан кIеззиг сацар хилира.

— Накъостий! Марченкос дуьйцург бохаме ду. Вайн вежаршна юккъе питана а тесна, вовшийн хIаллакбайта гIерта и. Кхин хIумма дац и!

Балжона тIехь берш метгахъхьайра. Дукха оьгIазварна цIий а велла, Марченкос мохь туьйхира:

— Депутат Сачин! Айхъа дуьйцург хIун ду хьаьий хьуна?

— Юкъа ма лелха сан къамелана! — куьг ластийра Сачина Марченке, и тергал а цавеш, Сачина шен къамел дIадира:

— Накъостий! Хьанна оьшу кIинхъегамхойн цхана декъо вукху декъаца беш болу, вежарий хIаллакхуьлу тIом?

Жимма собар а дина элира Сачина. Контрреволюцина
оышу иза!

Адамаш, дистхилар доцуш, большевико кьамел
стенна тледерзор ду ца хууш, ладуглуш дара.

— Діахьовсал, вайн махкахь деш лаьттарг. Эс-эрийх-
хий, меньшевикийххый схьабевлла министраш хинцале
а капиталисташца берта а бахана, цара вовшашца хьал
кьуйьсу тлом кхин дла а байта глерта: хлокху деношкахь
фронтехь телатар доладо. Буржуазина хьалхара шайн
цлий Іано ца лууш болчу салташна, тоьпаш тоха бакьо
лун закон арадаккха глерта инарлаш. Временни прави-
тельство машарна духьбал ю. Паччахьой, цуьнан инарла-
ший болийна тлом сацо ца йолду и. Временни правитель-
ство Іедалан коьртехь мел ю, белхалошний, ахархошний
машар а гур бац, я латтий, паргІатой, ялтий а гур дац.
Цундела тхо, большевикаш, кхойкху: Временни прави-
тельствон цхьана а тайпана гІо ма лаца! Дерриге а Іедал
советийн кара діало!

— Тovar ду. Хезна и хабар а! — аьлла, мохь белира
нахана юкьара.

— Хезнехь а, кхета-м ца кхетта хьо... Цу кепара,
эс-эрашний, меньшевикашний аша нохчашца цлий Іана-
дахьара, аьлла хетта ца Іаш, шаьш и цлий Іанадайта пи-
танаш туьйсуш бу уьш.

— Депутат Сачин! Сацаел хьайн демагоги! — олуш,
чІогІа вистхилира Марченко, шен белшца балконан кер-
та юххера Сачин юха а тоттуш. Амма тІехьа лаьтташ
волу ши салтий, цуьнгахьа гІо доккхуш юкьагІоьртира.

— Бага діаюкьа глерта хьо? Дайта цуьнга кьамел,—
маьхьарий девлира лахахь лаьттачу адамашна юккьера.

ХІара паччхьан зама яц хьуна... Дайта кьамел!

Амма Сачин ша а вацара юхавала дагахь. Балконан
керт кьевлина куьйгашца схьа а лаьцна, кхин а чІогІа
тІетаьлира иза:

— Со советан депутат а, большевик а ву. Аша сан
бага діацакьовлуш сох шийла дакьа хир ду.

Адамаш діатийра.

— Накьостий! Схьалоцур вай яра гІуллакх,— кьамел
лагІдеш волавелира Сачин.— Сов чІогІа халахетам болуш
ду хІара гІуллакх. Нах байьинарш каро а беа, царна
революционни заманан уггар а буьрсачу законца татзар
дан а догІу. Амма байинарш денлур бац. Аса дуьйцур
ду шуна хІара гІуллакх стенна лелош ду.

Хіара митинг йинарш, къаьмнашна юкъя мостагІал-
лин цІе таса гІерта. И нах байарна берриге а нохчий бех-
ке бан гІерта цхьабарш.

— Берриге а цаІ бу уьш башхо йоцуш, — аьлла мохъ
туьйхира цхьаммо.

Сачина къамел дІадора:

— ХІан-хІа, берриге а цаІ бац... Дукхахберш къахьобъ-
гуш бу уьш, шу санна. Царна а лаьа паргІат къахьега
а, яа а, мала а, садаІа а...

Бийшина Іахка йиш яц церан...

Къола дан деза — элира кхечу озано.

Цхьаццанхьа белар иккхира.

— ХІан-хІа. Уьш а ду, шу санна, адамаш. Пачча-
хьана а, помещикашна, капиталисташна а къаьмнашна
юккъехъ мостагІалла дезара, куьйгалла дан шайна атта
хилийта.

— Массо а хІуманна паччахъ бехке ве ахъ! Баго бе-
за уьш! — элира оцу озано.

— ХІан-хІа, иштта дац иза, нажъостий гІалгІазкхий.
Вешшехъ вон хуьлуш вац цхьа а. Вича хуьлу вон. Хьов-
сал, паччахьа, нохчашкара латта схьа а даьккхина, шу
цу лаьтта тІе охьаховшийна. Нохчий лаьхккина лаьм-
нашка боьхкина. Нагахъ шун дайх дисина латта шуьга-
ра схьа а даьккхина, цу тІе нохчий ховшийнехъ, шуна
муха хетар дара? Ткъа, шун латта иттаза сов ду. Це-
ран хилла латта аша йолах бен ца ло царна.

Шена а ца хууш, Сачина аьлларг син метта кхийти-
ра. Бомба иккхича санна, гІовгІа елира майданахъ.

— ДІаваккха!.. ДІаваккха!

— Бакъ боху!

— Ямарт ву хьо!

— Тхо доьхкина ахьа... дІаваккха зуламхо!

— Бакъ боху цо...

— Муха боху бакъ? ГІо хІунда доху ахьа? Хьан де-
на хила...

Балкона тІехъ юкъя-кара а бахана, вовшийх тийса-
луш бара.

Сачин шен къамел дІада гІертара, амма гІовгІаной,
маьхьарший дан ца вуьтура. Шина нажъосто, юхаваьк-
ххира иза, балконан неІаргехьа.

— Балконан жерта юххе Чернов дІахІоьттира. КІайн
китель а юьйхина, белш тІехъ пагонаш а йоцуш. Ши
куьйг хьалаайира цо.

— Гражданаш! — Аз гловгана юккъехъ ца хезаш, хьулделира.

Клезиг собар дира. Гражданаш, накъостий! Шуна хлокху сохъта хезира ямартхочо — большевико дина къамел. Хиун ду цу большевикашна, немцойн агенташна, лууш дерг? Царна лаба вайн цлехана майра эскар дохна дладолыйла; таккха немцойн дивизийша, топ а ца кхуссуш, вайн нана — Россия далолыйла. И шайн лалашо кхочушъя лелаш ду дерриге а мотт-эладита. Шун лергашна хезира цу большевико нохчийн бандиташкахъа го дохуш дина къамел. Со Соьлжан отделан атаман ву. Аса тоьшалла до шуна, гражданаш, цу обаргаша-нохчаша зулам ца деш цхъа а де долуш ца хиларна. Уш герзаш оьцуш бу вайца тиом боло.

Длахадо деза вай церан гуллакх!

Черновс, тур санна ластийра куьйг.

— Бакъ боху... бакъ боху, — маьл-маьлехъара маьхъарий дэттара.

— Хьовсал шу накъостий, гражданаш, — къамел дладора Черновс. — Марченкос леррина нохчийн къоман комитете векал вайта аьлла дехнера, хлетте а царийх стагга а ца веана. Хаба цигигана, ша диина жижиг хьенан ду!

— Накъостий, накъостий! — цлаьхъана, дагахъ а доцуш лахара мохъ хезира, — Иза эладита ду? Со ма ву къоман комитетан векал... Собар де... Аса лур ду цунна жоп.

Дуькъа лаьттаху адамашна юккъехула, пхъаьрсашца нах дласа а туьттуш, учи тле длагертара Шапиев, оьглазвахана вега а веш, юьхъ цлий а елла.

Адамаш цецдевллера. Чернов а сецира луьйчуьра. Кортош ирах ца хьежо лахарчу учина гено юха а хилла, лаьтташ дара адамаш. Адамашна юккъехула чакхваьлла, Шапиев ведда лахарчу уча иккхира.

— Со большевик а вац, я уш хиун нах бу а ца хаба суна. Амма, оцу лакхара охъа къамел дечу стага — миллионеро, помешико, жандармо, глаглазкхийн атамано туьйсург доккха питана ду. Наха вовшийн хлаьлакбаре кхойкху и!

Адамийн глар-тата яйра. Ла члогла доьглура цара.

— Мичхъара схъахезаш ду, ткъа, — доладелира Шапиевн глогла, стомна аз, — адмаш хлаьлакхийлита деш долу къамел? Халкъан Советан неларехула. И къамел

дечунна уллохъ лаьтташ бу, шайш демократашший, социалисташий, революционерашший лоруш берш. Хъай, эхъ-я!

Лахахъ а, балкон тӀехъ а долу адамаш самадевлера.

— И хӀун боьха къамел ду?

— ДӀаваккха иза!

— Хъан елла цунна къамел дан бакъо?

— ДӀадайтӀа къамел!

— ГовгӀанаш ма е! — аьлла Шапиевс, тӀечевхаш санна мохъ тоьхча, электрически ток кхетча санна массо, а дӀатийра.

— Суна ца хезира большевико дина къамел, амма аса ладоьгӀна Черновн къамеле. Вайн къаьмнашна юккъе питана таса, мостагӀаллин цӀе лато, оьрсийн халкъо революцида яьхна бакъонаш цӀийн Ӏаьмнаш чохъ хӀаллакьхилийта дира цо и.

Шапиевс куйн дӀа а баьккхина, шен коьртан месашна тӀехула охъа куьйг а хъаькхна, къамел юха а дӀадолийра:

— Накъостий оьрсий! Тхуна, нохчашна, шуьца машар беа, шуьца бертахъ даха а лаьа. Шуьца сискал яккха тхуна аьчган нох а деза, тӀеюха бедар а еза, мехкадаьтта а, англи а, хьостамаш а деза. Шуьгара бен тхуна уьш хуьлийла яц. Цу бандиташа шуна санна зуламаш а, зенаш а до нохчийн кьинхъегамхошна а.

Шуьга боху аса, гӀалгӀазкхий! Вовшийн хенах ха а тоьхна вай дехаш долу масех бӀе шо ду. Аша тхан гӀиллакхаш а, Ӏедалш а, хорма а, воккха стаг ларар а и санна кхидерш а дӀаэцна. Тхо шун амалийх а доьлла. КӀезиг бу тӀаккха шун тергара нах ночхашна юккъехъ.. ХӀинццалц схъа а даьхна вай бертахъ, хӀинцачул тӀаьхъа а дехар ду...

Декъий дохьуш еанчу хӀургон тӀе а ваьлла, дера мохъ туьйхира гӀалгӀазкхичо!

— Ахъа тхуна хаза хабар ма дийца! Жоп ло тхуна, хӀунда байина хӀорш! — аьлла декъашна тӀе куьйг а хъажош.

— Накъостий! Вовшашна дина халахетарш, дийца ца гулделла вай.

— ХӀун халахетарш дуьйцу ахъа? — оьгӀазвахана вуса а велла, хаьттира хьалхалаьттачу гӀалгӀазкхичо.

— Аса жоп лур ду... Берриге а пурстоьпаш а, округан начальникаш а, стражникаш а, инарлаш а, губерна-

торш а даиманна гІалгІазкхий бара тхуна тІехъ — иза цаІ дуй? Дукхах болчу гІалгІазкхашна тхо шайн леш хетара — иза шолгІа халахетар дуй. КхозлагІа, уггар а коьрта дерг — тхан хилла латта тхоьга йолах дуйш-дерзош леладайтар...

Йоккхачу тоьпан хІоь иккхича санна, гІовгІа елира гІалгІазкхашна юккъехъ.

— ТІетоха, зүьдана!

— Тоха цунна... ДІадаккха хьаший жІаьла!.. хьан дена а... нанна а...

ЦІаьххьана меттах а хьайна, дІасалестира адам. Хьалхалаьтташ волчу гІалгІазкхичо кхоссавелла уча а иккхина, гІоддах ластийна буйн туьйхира Шапиевна оцу бІаьштига тІе.

Шапиев учи тІера чувуьйжира. Маьхьарца тІегІоьртира буьрса адам...

Стелахьштиг санна кхерстира коьртехъ ойла: «Валар ду-кха хІара! Керт! Вада веза!» — дагатесира.

Дан дезачунна тІехъ ойла сецна ялале, куьйгаший, когаший дан дезарг шаьш дора.

— Бах, бах!..

ТІетаьІначу адамийн когашна кІел тапча елира. Адамаш духатаьІира.

Цул тІаьхьа гимнастикан урокехъ санна дара. Ма вод-дара, кертан лакхарчу учинан, йист схьа а лоцуш, кертах ши ког а тоьхна, тІоьхула дехьаиккхира и.

Оцу минотехъ иза гІалин бешахула ведда воьдура.

ТІаьхьа шозза топ кхоьссира цунна.

Коьрта чохъ буро хьийзадора. «Муьлхачу кех аравер ву?» бохучу ойлано. «Доккхачу кех — мегар дац. Малх-бузехьара ков догІа тоьхна ду. Малхбалехьарниг?»

Шапиевна дика дагадогІура: ша керт тІоьхула дехьа эжках, говрашкахъ шена тІаьхьаваьлла ши гІалгІазкхи бешан малхбалехьа дІаэккхар а, цу шиннах цхьаммо белсах тесна йолу топ, хаьхкина воьддушехъ, схьа а яьккхина кара эцар а.

«Стенга гІур ву? Матвеич волчу!», — аьлла дагадеара Шапиевна.

ЦІаьххьана дІа а вирзина, гІанташний, клумбашний тІоьхула а кхийсалуш, зезагашший, буцций хьоьшуш бешан хехо волчухьа дІаведира Шапиев.

Гонах йина лоха керт а йолуш, жима цІа дара. Кертахъ, тоьпан татанашка ладоьгІуш лаьтташ воккха стаг,

Матвейч вара. Шен белшца хьала девзиг а хЮттийна, махоркин цигаьрка — «газанан ког» хьарчош воллчу цунна Шапиев тлеххира:

— Матвейч, диканиг! кIелхьараваккхяхь! Со вен гIерта...

— Вай, дела! Ахьамад! Мила ве? Хьо вен гIерта боху ахь? ХIунда воь хьо?

— Матвейч, хан яц. ДIалачкъвехьа со, хIинца гIалгIазкхий схьалелхар бу. Суд йоцуш вен бохку...

— Вай, сан дела! ХIара хIун зама ю? Адамийх акхарой хилла-кх. Мича лачкьор ву аса хьо, цу жимчу цIа чохь? РагIу мукъана а делара...

Воккха стог воьхна хьавзира, цIа баккьалла а жима дара.

— Собар дел, — элира Матвейча, — аса тIоьхула догIа а тоьхна, цIа чу вуллур ву хьо. Со кхузара дIавер ву.

— Сихо елахь...

Матвейча сени чу теттира Шапиев.

— Вист ца хуьлуш Iелась!

ДогIа дIакхийтира. Шен девзиг схьа а эцна, Матвейч чехкачу боларца бешан аллеяш йолчухьа дIавахара, кьолах воьду стаг санна дIаса а хьоьжуш, сихвелла шен дегочу куьйгашца, тоххара чуьра томка охьадахана «газанан ког» лато а гIерташ.

— Далла бу хастам! Цхьанна а ца гин со...

САЛТИЙН ДЕПУТАТ

Германица тIом болийчахьана, Дагестански гIашлойн полкан лагерш яьсса лавтташ яра.

Лагеран салт Iамо майда а, четарш дIахIитто мо-гIарш а, лагерна хьалхара дозанан харш а тIе кьух а даьлла лавттара. МаьI-маьIпехь цу ярашна юккьехула хьалагIерташ сийна а, цIен а, можа а зезагийн баххьаш дара.

Буьйдачу кибарчигийх йинчу, эпсарийн баракашна гонах йийгIина akkaзиш цхьайолчу меттигашкахь хедий-нера.

Баракийн неIарш, кораш морзаждоуш аннаш а диттина дIакъевлина дара. Амма цунах дуьхьало-м ца хуьлура гонахарчу слободкашкарчу бахархоша дечу кур-халлина: цара дукхах йолу корийн раманах схьа а яьх-на, дIаехьнера. Лагерь чIогIа тишъеллера.

Гена йоцуш яра тоьпаш кхуьйсу майда. Цу майданахь хIор денна беш болх бара, нахана сихонца салтийн корм-талаш Iамош.

Тотьпаш кхуьйсучу меттера дIа, дечигана тIедиттинчу гIаькхнашна тIекхаччалц болу бай. салтийн эткаша батийнера. ГIаькхнаш кIел йоккха яьлла чан яра.

Уллохь, тоьпаш мичхьа етталo гойтург чохь латта даьккхина ор дара.

Цу блиндажна гена боццуш, байх йинчу кибарчигийх боьттинг гу бара, тоьпийн даьндаргаш сецош.

Прапорщика Сачина шен ах взвод сатоссуш араяккхира Iамо. Кхо бутт хьалха эскаре баьхкина керла салтийн топ кхосса Iамо безара.

Февральски революци хиллачул гIаьхьа, доьхнера хьалха хилла низам. Салташа а, эпсарша а дeгаза Iама-йора шайна тIеман говзаллаш.

Нийсалла тоьпаш кхийса лууш боьлхура уьш са а кьералуш. Цу тIе герзийн складo хIинццалцчул комаьрша схьахоьцура учебни патармаш.

Зурманчо хаам бора. Тотьпаш мичхьа етталo гойтург чехка шен блиндажа чу эьккхара.

— Хьалхара звено, кечло!

Веа салтичо, бертал а вуьжий, Iалашонна тоьпаш кхуссура.

Цхьа яхк патармаш кхийсина ваьлла салти хьалатIоттура. Ала тIе а хьи́на Iачу Сачина топ муха кхета дIаяз-дора.

ГIаькхнаш тIелетийна адаман дегIан сурташ дара.

Зурманчас, тоьпаш кхийсина бовлар хаийтича уьш муха еттаелла хоьуйтуш волчо блиндажа чуьра ара а эькхий, цIен басма тIетоьхна, кхо са болчу указкица, Iалашонна маса хIоь кхетта гойтура, тIе ца кхеташ эрна яйна даьндаргаш указка хьовзош билгалйохура.

— Сидоренко!

— Кхоь дегIах кхетта, цаI ух кхетта, пхоьалгIаниг «шура эда яхана», господин прапорщик. Сачина дIаяздо.

— Кулеш!

— Пхий дегIах, господин прапорщик.

— Хьo ву хьуна кIант!

— Ницкь маббу лела тIелоцу аса, господин прапорщик!

— Манукьян!

— ЦаI дегIах, кхоь — ух, хьан благороди.

— Ца! мича яхана ткъа?

— «Шура ян яхана», хъан благороди.

— Благороди ма ала хӀинца. «Господин прапорщик», ала.

— Господин прапорщик, хъан благороди, — элира Манукьяна, шен гӀалат ша тодо моьттуш. Сачина, вела а велла, куйг ластийра.

— Саркисьян!

Саркисьян, хьовзавелла, вист а ца хуьлуш, вула а велла, лаьттара.

— Маса?

— Цхъанна йоцуш, хъан благороди.

— Ойн, и хӀун ду, «цхъанна йоцуш»?

— Шура бан яхана, — элира бохийначу оьрсийн маттахь Саркисьяна.

— Пхе-ий? Ма тӀемло а ву! Хьо-х Кавказера ву. Эхь дац и!

Саркисьян цхъана когана тӀера, вукхунна тӀе а тӀеаш лаьттара.

— Вай тӀулг нийса огуш бу, топ нийса кхосса беш дац.

— Хаа деза-кх ткъа, тӀулг а нийса ага беза, топ а нийса кхосса еза.

— Іамор ду, хъан благороди.

Салташна везара Сачин. Везна а ца Іаш, хӀинцалц шайна ца евзинчу ойланца, лара а лорура, сий а дора цуьнан. Везара царна гӀалин советан депутаташкахь шайн салтийн векал и хиларна.

«Большевик» боху дош, салташна гергахь керла дош дара и. Большевик хиларо Сачинан сий хьалаайинера. Салташна хеташ дара, шайн хьекъал цакхочург, Сачинна хьалхе дуйна хууш ду, аьлла.

Салтий Іамош воцчу хенахь Сачин салтичух хӀумма а къаьсташ вацара. Цуьнан баьццара пагонаш йохалла тӀехь шекъанан къоламца хьаькхна сизаш хилар бен, салтийнчийх къаьсташ яцара.

Салтий оьхура и волчу шайн къа-бала ялхо а, шаьш ца кхеташ дерг хатта а. Ротехь вевзаш маттана шера хиларе терра, стаг оьгӀаз ца вохуьйтуш бегашца хьовзо хавара цунна.

Цхъайтта сахьат долуш лаьттара. Малх чӀогӀа вагош бара.

Шен ах взвод есачу лагере а йигна, Сачина салташка элира:

— Накъостий! Делкъанна хIума юу хан хIинца а генахъ ю. ИндагIехъ охъа а хевшина, революционни иллиш Iамаде вай? Луург халха а вала, луург охъа а вижа. Реза дуй шу?

Салтий реза а хилла, акказийн ИндагIашкахъ агIор-бевлира. Сачина царга иллиш тIехъ долу кегIаташ делира.

Лагерь йиллинчу лаьтта тIехъ, хьалха Iазапехъ бохк-кушехъ салташа маситта шарахъ баьхна майрачу тIем-лойн иллийн меттана, хIинца дуьххара хезаш дара, паргIатдала гергадаханчу халкъан иллиш:

Ког майра баккха, кIентий,
ТIамо дегнаш чIагIдер вайн,
Маршонан махка боьду некъ,
Накхош таллийна бохкхур вай.

Юьхьенца, Сачина куьйгалла а деш, бехира иллиш. ТIаьхьо Сачинна хиира, иллиш, олучарна юкъахъ «Бел-халойн марсельеза» а, «Варшавянка» а иллиш хууш салтий хилар.

Салтий шайн лаамехъ а битина юькъачу бацала охъа а вижина, Сачин ойланаш ян велира. Тидам боцуш, наб а кхетта шина сахъатехъ вижина Иллира иза. Самаваьлча цунна тира йовхоно догIмаш боддина салтий, набарш а кхетта бийшина Iохкуш. Бийшинчуьра салтий хьала а гIовттийна, Сачина шен ах взвод делкъал тIаьхьа ши сахъат даьлча казарме ялийра.

— ДIасадекъало! — аьлла, цо салташна команда даларца, ведда тIевеара салти Мозговой.

— Накъост Сачин, Иванников лаьцна!

— Хьан лаьцна?

— Коменданта. Гауптвахте вигина иза.

— Мича бахъаненна?

— Хьанна хаьа и. Типографехъ, харжамашна кечаман собранехъ къамел а дина, араволуш, комендантан командехъ болчара дIавигаррий бен хууш хIума дац цунах.

— Валол! Телефон йолчу... ХIума яар а дицделла, Сачин, Мозговой хьаьдда полковой комитете вахара.

Полевой телефонна хьалха Iаш волу связист, Сачин чуваьлча хьалайавелира.

Сачина шен метта охъахайра иза.

— ХIа-хIан, накъост, сихонца гIалин комендантаца къамел дайтал соьга.

Связисто телефонан тІам хьовзийра.

— Аня, хьо дика а яй... Коменданте телефоне кхайкхяхь. Нажьост Сачин ву кьамел дендерг... Сачин бу боху... Вайн депутат волу... Схьакхайкхяхь?

Связисто Сачине трубка дІаелира.

— Алло... ГІалин комендант Волин вуй хьо?... Хьобца кьамел дийриг бІе цхьайтталгІачу полкан комитетан член, советан депутат Сачин ву... Хууш дуй хьуна полкан комитетан член Иванников лацар? Хууш ду бохий ахьа... Мича бахьаненна лабцна? ХІокху сахьатехь схьахеца веза... Полковой комитетан пурба доцуш и лаца бакьо яц шун... Гарнизонан начальнико? Дика ду...

Сачина трубка связисте дІаелира:

— Кхайкал гарнизонан начальнике...

Минута ялале связисто трубка схьакховдийра:

— Гарнизонан начальник телефонехь ву...

Сачина, схьаэцна трубки чу хІуп а аьлла:

— Алло... Полковник Дубровский вуй хьо? Хьобца кьамел дийриг полковой комитетера прапорщик Сачин ву... Мича бакьонца делла ахьа приказ, салти Иванников лаца, аьлла?.. Дуьйцур дац боху ахьа? Дика ду... Со дІавогІу цига. Хьовсур вай..

Сачина трубка связисте дІа а елла, Мозговойга элира:

— ХІан, чехка схьавалавел суна тоьпашца, бомбанащца кеч а вай, каде итт кьонаха.

— Иванниковн ротера балор бу аса.. уьш ча санна дарбелла бу.

— Мегар ду. ХІинца... «кувалда» заводехь балхяхь волу токарь Ковалев мичхьа Іаш ву хайий хьуна?

— Хааа.

— И схьа а лахий, партин комитетан председателъца Батковца кьамел де ала цуьнга.

— Суна сайна карор ву Батков.

— Карор вац. Иза «кьайлах воллу», Ковалевца дийнан делккхехь Иванников а лабцна. Хетарехь эпсарийн план йолчух тера ду, партин массо а куьйгалхой леца а лецна, харжамаш кІелбисийта. ДІахайта цуьнга, со Иванников кІелхьараваккха ваханийла.

— Дика ду.

— Же, сихо е! Бужь гайта!

Мозговой телефон йоьлчура араиккхира. Сачина, столуви чу а вахана, тге туьха а хьорсуш лаьржачу баьпган юьхк а йиина, тге хи мелира.

Салтий, цхьацца хьоттуш, цунна тгеоьхура, амма ойла длаерзарна, шега хьаттинчунна нийса доцу жьопаш лорцо.

Цул тлаьхьа ламица хьала а ваьлла, иза кху тлаьхьарчу хенахь, ша чохь лачу жимачу цлачу вахара. Жимачу тlorказ чуьра дато шиь, дашо ца! Георгиевски кхо крест схьа а эцна, уьш, шен некха тге оьхкира цо.

— Тлом бечийн букьа тлехьа лаш болчу мукадехкан хлуьттаренна ухку аса хlorш, — элира цо, ша кресташ длаухкуш.

Юха охьа а воьссина, шега хьуьйсусх лаьттаху ит салтичунна тлевахара Сачин.

Цаьрга маршалла а делла, Сачина хьаттира:

— Накьостий, хайий шуна вай стенга доьлху?

— Хаьа тхуна, хаьа...

— Хлан, делахь, бертахь хилалаш.

— Болларахь — марш!

Урамнекьа юккьехула чехкачу боларца бахара салтий. Белшийх тийсина тоьпаш а, доьхкарийх оьхкина гранаташ а яра. Уллохула дласаоьхучара, тлехьа а хьуьйсусх бохура: «Шайн лаамца боьлху уьш».

Галин комендатура йолчохь Сачин сецира.

— Совц! — аьлла, команда а делла, салтий совцийра.

Дежурни вуьйлира Сачин сацо, амма цо доцца дош кхоьссира:

— Полковой комитетан член...

— Жоп даларе а ца хьоьжуш, дежурни нацкьар а воккхуш, Сачин гарнизонан начальникан кабинета чу велира.

Стола хьалха лаш вара лекхачу деглахь, векъана, клайелла йоглуш, хьалахьаькхна клужал а, цлена яьшна членит а йолуш полковник Дубровский. Цуьнан мокха бляьргаш Сачинна тлехь севцира.

— Маршалла хилда... аьлла, полковнико Сачинан кьамел юкьах а дуьтуш, хьаттира:— Прапорщик, доклад ца еш чу хлунда веана хьо?

— Ткьа ахьа трубка охьа хлунда йиллира, господин полковник, салтийн векал, советан член волчу, аса хьайца кьамел дешшехь?

— Хиун ю а ца хаа суна шун жлабийн депутаташ! Прапорщик, аравала чуьра.

Сачина столехъа кхо глулч яьккхира.

— Совет аьшнаш ярна жоьпе узур ву хьо.

— Прапорщик, аса чувуллур ву хьо!

Сачина, корах ара салташка куьйт а кховдош, элира:

— Воллал ахъа чу! Аса хлаллакбийр бу шун хлара контрреволюционерийн бен! Аса боху хьобга, полковник, бакьо йоцуш лаьцна Иванников сихонца схъахеца!

— Салти Иванников ямартхо ву! — хьалаиккхира полковник. — Цо ледална дуьхьал динчу ямарт къамелашна иза тлеман суьде лур ву!

— Хieta, схъа ца хьоцу-кх ахъа иза?

— Прапорщик, аравала кху чуьра!

— Дика ду, полковник. Ах сахът даьлча Иванников полкехъ хир ву хьуна.

Эткийн кIажош вовшах а тоьхна, полковникана част а делла, Сачин, уставо ма бохху ког а тоьхна, шуьйра глулч тосуш кабинета чуьра аравелира.

Дарвеллачу полоквнико цунна тIаьхъашха:

«Муьжги!» аьлла, мохъ а тоьхна, дог датIарна, вега а веш, ойла йора: «Гвардейски болар деца, жIаьлеша вааран».

Итт салти шайн эпсарца гарнизонни гауптвахте баха буйлабелира.

Полковник корехула царна тIаьхъахьобжура:

— Хъай, йовссарш, боккъал а баха-кх уьш...

Телефон етта волавелира и гIалгIазкхийн полкан командире.

Гауптвахта, Ермаловн заманахъ йинчу, ширчу набахтина тIехъарчу казарми чохъ яра.

Лецна нах чохъ бохку чьонаш ларъеш хехо вара. Салтийн группа арахъ а йитина, Сачин хехочунна тIевахара.

Хехочо хьаттира:

— Бакьо?

Цо динчу хаттаре ла а ца дугIуш, Сачин цунна тIеволавелира.

— ЛадогIал, накъост! Со полковой комитетан член ву. Тхо, эпсарша лаьцна, салти Иванников араваккха даьжжина. Чудита тхо.

Салтичо, шекваьлла Сачине а хьаьжна, шен топ кеча-ме ерзийра.

— Суна хІумма а ца хаба. Я бакъо гайта, я дІавала гена.

— Хъайчарна дуьхъал ву хьо?

— ДІавала боху хьобга! Аса топ тухур ю хьуна!

— Хъай Іовдал -яІ! Тоха хъажал...

Сачин шен группехъа юхавирзира.

— ХІа-хІан, кІентий!..

Салтий карарчу тоьпашца неІаре хъаьлхира.

Вовхначу хехочо, дегочу куьйгашца тоьпан цхъамза шина а агІор дІасахъийзабора.

— Вежарий! Те ма дуьйла... дуй биъна аса...

— Хъайчарна топ тоха биъна ахъа дуй, къутІа?

— Охъайилла топ!

Хехочо, ирах а ерзийна ваьштта кхузза топ кхобссира.

Схъаиккхинчу, эскарехъ лелла, хІуманаш гинчу салтичо тоьпан бух тоьхна хехочун карара топ охъайожийра.

Вукху салтичо цу лерга юххе буйн туьйхира.

— Хъайчарна дуьхъалваьлла хьо, боьха хІума?

— Вежарий! Ма вейша со хІаллакх, суд йийр ю-кх суна...

Уча иккхинчу Сачина, кхеравелла лаьтгачу дежурни-гара догІанаш схъа а даьхна камера схъайиллира. Юьхьенца, цу буьрсачу, Іаьржачу камера чохъ хІумма а ца къаьстира цунна.

— Накъост Иванников! Аравала...

— Накъост Сачин! Хьо лела марша, хІанехъа лела!

ТІекхетта, вортаныхъа хъаьрчина, зорталчу дегІахъ волчу салтичо маравоьллира Сачин.

— ВогІур ву, аьлла хеташ варий хьо? — хъаттира Сачина.

— Иштта сиха вогІур ву, аьлла-м ца хетара. ТІом бан кечлуш вара со.

— Хъаьнца?

— ГІундалгІишца. Гой хьуна, хІор маьнга а гІундал-гІийн дивизи ю.

— Ткъа и шиъ мила ву? — аьлла, хъаттира Сачина, маьнгина уллохъ лаьтташ волчу шина салтичуьнга дІа а хъаьжна.

— Уьш-м маларна тІоьхула ледна бу.

— Делахъ, цаьрга шайн садаІийта, хан дІайоьду. Вало чехка... Сачин, Иванников камера чуьра араведира.

НеІарехъ хезаш гІовгІий, маьхъарий дара. Тоьпаш

юйлу хезна, караулни команда а ялош веанчу, ефрей-
таро мохь беттара:

— Неҫарера бертахь дҫадовлар доьху аса шуьга?

— Ткѣа, дҫа ца довлахь-тойпаш тухур ю ахьа?

— Приказ лур ду...

— Вотанан цҫока ю хьо! Шина а агҫонан салтий,
дуьхь-дуьхьал а бирзинг, вовшашна тҫе цхьамзанаш а
дерзийна лаьттара.

Сачинний, Иванниковвий, салташна юккѣехула чекх
а ваьлла, хьалхавелира.

— Хҫун боху ахьа, ефрейтор?

— Лаьцна стаг шуьга дҫавуьгуйтур вац боху.

— Тҫаккха эхь цахета хьуна. Иза-х салтийн депу-
тат ву!

— Ткѣа хьуна ца хета эхь, господин эпсар, низам до-
хо?..

— Гой хьуна, — шен салтийн кресташ дҫа а гайтина,
элира Сачина, — со белхан нахах схьаваьлла эпсар ву.
Я погонашна вохка а ца велла.

— Делахь а аса вуьгуйтур-м вац дҫа...

— Хҫан дҫакхалла хьайна! Даьттанца бацахь а, бурч
тесна бу хьуна...—аьлла Иванниковс ефрейторна шен дак-
хийчу пҫелпийх кукиш а бина, меракҫел буйн лецира.

Ефрейтор цҫарул цҫийвелира. Цунна хаьара шина а
агҫоно вовшашна герз тухур доцийла. Ткѣа, цуьнца болу
салтий вукхарел сов бара.

— Кҫентий! дҫалаца хҫара!

Лохавелахь а, ондачу кепара ефрейтор массарийл, а
хьалха Иванниковна тҫекхийтира.

Шина а агҫорхьара салтий, шайгара тойпаш охьа а
кхиссина, вовштийн коча бахара.

Сачинний, Иванниковний гонах оцу минутехь, вов-
шехлетачийн догҫимийн сал хҫоьттира. Буйнаш детташ,
гҫап-гҫиппехь татанаш а дуьйлура, хьобкхуш маьхьарий,
дечу узарийн охҫ-ихҫ лаьттара салтийн чолха юккѣехь.

— Ва эпсарийн хьадал...

— Дҫаэпа хьайна... хьан нана иштан-вуьштан...

— Кхин оьший хьуна? Хҫан! кьутҫа!

И адамийн сал вовшехлетачу нехан жҫуганаш хилла
яьржира. Ефрейтор учина хьалха охьа а хьйна, кагҫийн-
на церг багара схьаяккха гҫерташ, туйнашца цҫий дҫа а
кхуьйсуш, лаш вара.

Иванников, цхъана жӀуганера, вукху жӀугане хьодуш буй тухуш, и дерриге а дов ша дӀадерзош хьийзара.

Караульни командех болу салтий шайн тоблаш схъа а лехьош, юхабуьйлура. Шина агӀорхьарчу салташа хала са а доьлуш, вовшашка баганаш лейора.

— Дагахь латтор аша дехха, шун дена а, нанна а... хила... Сачин, шен нах къаста а бина, караульни командин салташка вистхилира:

— ХӀей, шайн ваша вийначул тӀаьхье! Тхуна тӀаьхьа цхъа топ аша кхоссахь, аса батальон ялор ю шуна...

Амма, вуьш боьхна лаьтташ бара:

— ХӀунда лилхира техъа вай цу гӀурта юккъе?

Сачинний, Иванников, салтий а эцна дӀабуьйлабелира.

Салтий вовшехлеташ, уамера хьуьйсус лаьттинчу нехан жӀуганашлахь бегашашший, бийларшший хезара караульни командина еттарна фезахилла. Вовшашца бегаш беш салтий а бара.

Сачин шен салтийн группаца уамера готтачу новкъа дӀахьавьззашехь, говрашкахь чаболца йогӀуш, хорунжий хьалха а волуш, гӀалгӀазкхийн взвод гучуелира.

Хорунжис, цӀаьххьана говр юха а оьзна, шен коьрта тӀехула шед хьала а яхийтина, взвод сацийра.

Сачина оцу минутехь, кхета а кхетта, команда делира:

— Юккъера дӀаса цеп! Гранаташ каралаца! ТӀама-на кечло!

БӀаьрган негӀар тохале, салтий дӀасабаьржина, тоьпаш аьрру белших а туьйсус, буйна ледначу гранаташца пурх некъ хадош дӀахӀиттира.

Тротуарашна тӀера нах, кхерабелла, боьхна шашь хьалха тӀекхаьч-кхаьчначу кех чулелхара.

Сачина шен ницкъ маббу чӀогӀа мохь туьйхира:

— ЛадогӀа, гӀалгӀазакхий! Шух цаӀ меттахъхьахь оха гранаташ тӀеюстур ю шуна!

Тротуара тӀехула дӀайоьдучу йоккхачу стаге Ӏадол чӀогӀа мохь белира:

— Салтий! Сан хьоменаш! Ма кхоссалаш! Со тӀехь-яллалц ма кхоссалаш! Хьесап дац оцу бомбанех сан кхеран! Везан дела! Воккха дела!

Салтий, боьлийла йоццушехь, бийлабелира.

— Хорунжий! юхаерзае хьайн взвод!

ГІалГІазажхій Іадийча санна, дІатийнера. Хорунжий
хІун дийр ду ца хууш ойла керчаш вара.

Сачина сацам бира, дан дезарг цунна хъеха.

— Хорунжий! Нах хІаллақ ма бе! Ахъа топ меттахъ-
хъаяхъ — оха катлеташ йийр ю шух.

Хорунжий, вист а ца хуьлуш, шийтта герка гранаташ
кара а лавцна, бухабевр боуш чІагІбелла, могІара
лаьттаху салтийн буьрсачу яххъашка дІахъаьжира.

Меллаша, нуьйра чохъ юха а вирзина, команда делира.

— Аьтту агІорхъара кхоккха цхъаьна, Марш... юха-
бирзира гІалГІазкхий. Хорунжийс Сачинна шед лецира:

— Хъай... цкъа дуьхъ-дуьхъал кхетар ву вайша!

— Мох тІаьхъашха хъуна, господин хорунжий, яхийта
хъайн алаша.

— ТІаккхахула вогІуш чухула йоха цІена хеча ян ма
йицъелахъ, — аьлла мохъ туьйхира Иванниковс тІаьхъа.

Сачин, салташкахъа а вирзина, велавелира.

— ЭхІ-хІей! хьо даьлла хъацар. Ма номер яра хІара,
кІентий.

Салтий а бийлабелира.

— Шуна мухха хетахъ а, кІентий, цкъа цаьрца тІом
ба-м дезар ду шуна, вайн, — элира цхъана салтичо.

Салтий нисса дІа а хІиттина, буьйлабелира нагахъ цаІ
хилахъ а аьлла, некъ зен шайна хъалха дозорни а вахий-
тина.

ГІалин боккхачу урамехъ, кресташ йолчу эпсарна тІаь-
хъа а хІоьттина воьдучу цхъайтта стага, кІорге йолуш
дацахъ а, салтийн синкъераме илли элира.

Соловей, соловей-пташечка,
Канареюшка жалобно поет.
Раз.
Два.
Горе не беда.
Канареюшка жалобно поет...

— Ахъа стенан ойланаш йо, Александр? — аьлла,
хаьттира Иванниковс, салтий казарме дІа а бахийтина,
шаьшшиъ хъала тІе а ваьлла, Сачинан жимчу цІа чу
вахча.

— Сан коьртара дІадовлуш дац хъан ротерчу салти-
чо аьлла дешнаш...

— ХІун дара цо аьлларг?

— Цо дера элира — «цкъа цаьрца тІом бан-м дезар
ду вайн»...

Дагна новкъа хеташ гѹллакх ду суна иза. Цхъа оър-сий ма ду вай дерриге а.

Иванников а ойла ян велира. Корта хъала а айина, чѹагѹдеш элира цо тѹаккха:

— Хѹан-хѹа. Тѹом бан дезар дац. Советашкахъ вешан алсамло йоккхур ю вай. Тѹаккха, муьлхха а белхалошна оьшуш болу сацамаш чакхбахалур бу. Хѹун ду церап вайна дан?

— Э, Георгий. Сацам чекхбаккхар хѹумма а хала доцург ду. Ткъа кхочуш муха бан беза иза?.. Хѹинцца-м вай вовшашна кхерам тесна хабарш а дийцина, дѹаса-девлѹира. Сов багийна чуччагѹрташ а бац. Нахана, хиндолчу доккхачу девна юккъехъ шайн меттиг хѹинцца ца евза, муха, хѹун ду ца хаьа. Амма, иза къѹиза граждански тѹом хир бу.

ІУЪІРАННА ПХІ САХЪТ ДАЪЛЧА

Михаил Архангелан килсан горгалино шийтта сахът туьйхира.

Седарчий дара.

Тийна доллу хѹума.

Гѹалин Іаьржачу урамехъ, мехкаден бешана гонах йинчу аннийн лекхачу кертана дехъа агѹорхъара, тѹево-лучу стага, лар а луш, когашца деш долу татанаш хаалора.

Корта гучубелира. Стаг дѹа-схъа хъаьжира, ла а дугѹуш. Гонаха тийна дара. Чехка керта тѹехула сехъа а ваьлла, лаьтта охъаиккхира.

Зуда...

Къоланна лечкъаш санна, гонах дѹа-схъа а хъаьжна, зуда дѹаедира. Цул тѹаьхъа адамаш доцчу, Іаьржачу урамашкахула, чехкачу боларца, Шебелиновски слободка йолчу агѹор дѹайирзира.

Ехха дѹа а ихна, са а лехъаш, буьйдачу кибарчигийн лохачу цѹеношна хъалха сецира и зуда. Іеманчу куьйгаца чѹуг яьккхина, ринжа дѹа а диллина, уча хъаьдира иза.

— Мама, дѹаелла неІ!

— Мила ву! — чуьра схъа аз хезира.

— Мама, со ю... Чехка дѹаелла!

НеІ дѹаеллаелира.

— Хъо ю и, Аксюта? Вай, хъо, делан таІзар, — кѹант а, йоІ а буьйсанна кхерстийца. Хѹан, хѹун хилла?

— Мама, Васька мичхъа ву?

— Хъанна хаба и мичхъа ву? Буса а, Іуыйкъехъ а шен салташца хыйзаш ву-кха...

— Настя ткъа?

— Настюша сарахъ дуьйна а собрание яхана яза ю, Вера йолцохъ хила мега иза-м. ХІун хилла?

— Мукъа яц, Мама... Петкыка?

— Мужина Іуьллу.

Аксинья вукху чуиккхира. Вижина Іуьллу, кхойтта шара чохъ волю кІант сама а ваьккхина, хъалагІатто гІертара:

— Петкыка! ХъалагІатта, Петкыка, хезий хъуна?..

— М-м... ДІаялахъа, — аьлла гІам-гІим дира Петкыкас.

Амма Аксинья дІаяла-м ца йоллура.

— Петя, со луьин хезий хъуна? Хьо большевик ву, я меньшевик ву?

Петяс ши бІаьрг биллира.

— Ткъа хІун боху ахъа?

Петя вагийча санна хъалаиккхира.

— ХІан, хІун ду?

— Вадий Верка йолчу а гІой, чехка Настя схъаийта. Большевикийн гІуллакхна оьшу... Ма леха, бита куйн. Же мохал масса гІолахъ!

Петя араикхира когаш Іуьйра, коьртахъ куйн а боцуш.

— Вай, дела-кх, — доккха садаьккхира йоккхачу стага, — хІан, хІун ду цигахъ, Аксинья?

— Мама, вайгахъа болчушкара яккхий тоьпаш дІа-яха гІерта... гІалгІазкхий...

— ХІун яккхий тоьпаш? — Ши куьйг вовшахтоьхна цец а яьлла, хаьттира йоккхачу стага.—Ма зама еана-кх вайна! Зударийн а ду-кх адамаш дойчу герзаца гІуллакх. Иштта бевлла хир бу-кха хъера и паччахъан мехкарий а...

— ХІун паччахъан мехкарий?

— Тохара Васькица веанера салти, цо дуьйцу-кх...

— ХІун дуьйцура?

— «Германица машар бар, цхъа аннекси а, я контребуци а» йоцуш хилира, бохура цо, ткъа аса, аннексий, контребуций паччахъан мехкарий буй? — аьлла шег а хаьттича забаречу цо, вела а воьлуш, бохура — «бу те, мама, паччахъан мехкарий бу уьш». Аса юха а хаьттира: «паччахъан гІанта хаа гІерта и шиъ»? — аьлла.

«Гіерта боху, паччахьан метта, цуьнан гІанта ховша. Аннексис боху, ша йоккха ю, паччахь ша хила йогІу. Ткъа, жимах йолчо боху: хьох паччахь, Іожах тоьпан хІоъ санна, хир ю. Хьо гІуьнжар а, хьаьрса а, моьнаш долуш а ю». ТІаккха жимачуьнан кІозарех тасаеллачу Аннексис боху: «хьо эхь доцу, эпсарша кара-мара кхуй-суш лелош кхяхьпа ду-кх, паччахьан йоІ елахь а».

Аксинья кІажьобхуш елаелира.

— Хьажал, гой хьуна, мама. Зударшна а бала бу яккхийчу тоьпийн. Даха лаба, мама, керлачу дахарца. Аннексий а, контребуций а йоцуш.

Еана чуиккхира Настя, — хьаьрсочу басахь месаш а йолуш, вуьрхІитта шара чохь йоІ. Цунна тІаьххье Петкька а.

— ХІун хилла?

— Настя, мичхьа ву Васька?

— Ца хаба суна-м.

— ХІун дей ахьа, Настя? Дика соьга ладогІалахь. Сан Чернов волчохь хІокху сохьта къайлах йина эпсарийн собрани ю. Цара сацийна тахана Іуьйранна пхи сахьт даьлча артиллеристийн казармашна го а лаьцна, цаьргара яккхий тоьпаш дІаяха. Цул тІаьхьа, бІе цхьайтгалгІачу полкера герз схьаэца боьлху уьш. Шайна каравоьлла большевик вен сацийна. Артиллеристашна тховсса эпсарша шайн хехой хІиттийна. Цига вохуйтушверг кхаа пулеметца ши бІе гІалгІазкхи ву. Духьало йоцуш ков дІадоьллур ду царна шавш хІиттийначу хехоша. Царна хьалхаваьлла, уьш эцна воьду гІалгІазкхийн эпсар Меденцов. Іуьйранна пхи сахьт даьлча! Кхийтин хьо?

— Кхийти.

— Дядя Филя мичхьа ву кху сохьта?

— Депохь. Буйсанан сменехь.

— Хьайн са мадду ядий и волчу а гІой, цуьнга дІахайта. Суна кхузахь щхьа минут а яккха мегар дац.

— Кхета со, Аксюта.

— Диц ма делахь дІаала, Іуьйранна нисса пхи сахьт даьлча лоцур бу хьуна го. Патрулех ларлолахь, церан кара гІор хьо... Же, сихо елахь!

— ГІур яц, — аьлла Настя чуьра араиккхира. Цунна тІаьххье арайолуш йоллу Аксинья, Петькас куьйг а лаьцна сацийра.

— Со а вац ткъа? Аса хІун дан деза?

— Ахый Петя? Собар делахь... Хьуна хезарий?

— Хезара.

— Схьадицал.

— Петяс ма дарра, Аксиньяс дина къамел дIадицира.

— Хьо ву хьуна, кIант, Петя! Хьо вадий беша, Матвейч волчу гIо. Хаййта, безачаьрга, массаьрга а дIахаййта ала. Васька хьайна гахь-цуьнга а ала. Кхит цхьаьнге а ма алалахь. Хезий хьуна?

— Хеза.

Аксинья а, Петя а чуьра араделира.

— Ваттай, сан дела! — элира йоккхачу стага. — Адамаш хьера девлла-кх.

Амма, цуьнан кхо бер дIатийначу гIалц чухула, кхаа агIор дIадедда доьдура, кхааммо а хьуриг цхьа гIуллакх дара.

Некъ бацбеш, депона гонаха йолчу кертан Iуьргах а яйлла, аьчган кIалкIовсарех юьзина йолчу уьйтIахула дIа а яхана, Настя инструментальни чу кхечира. Цу чохь инструментальни говза болх беш дядя Филип вара.

Кьена говзанча борзаморзахца эчиг а Iаьвдина. шен болх беш воллур.

Хьабдда чуиккхина Настя шена яйча, цкъа а хийца-луш а, я велар долуш а воцчу воккхачу стеган, тамаш а бина къеждедла ши цIоцкъам айаделира.

— Тю! Хьо хIунда еана, цаьпцалг?

— Дядя Филя, со хьо волчу яийтина Аксютас. Яьсса-чу пхьалгIина чухула кхоьруш дIаса а хьаьжна, чехка дIадицира Настяс, йишас шена тIедиллинарг.

Воккхачу стеган юьхь буьрса хийцаелира.

— ХIан, — элира ойлане ваьллачу воккхачу стага, — Iачохь дац гIуллакх, тохавала веза. Делахь, хьо дIагIор, цаьпцалг. Машинан некъашна тIехула гIолахь.

Кадечу боларца инструментальни цехаца йозуш йолчу токарни цехан неIарге а хьабдда, воккхачу стага мохь-туьйхира:

— Аникей! Же, схьавоьллахь!

— ХIу боху ахь, дядя Филя? — аьлла хьаттира, тIе-ванчу Аникейс.

Воккхачу стага, совнаха дешнаш доцуш, дIадицира Аникейга гIуллакх.

Гой хьуна, хIар хуьлуш боллу гIурт....

— Аникей, цхьа сахьт сов хан яьлла буйса юккье яханчул тӀаьхьа. Пхиь даьлча яккхий тоьпаш цара дӀа-
лоьцур ю. Артиллеристаш болчу ваха кхераме ду, уьш
башха вайна тӀебирзина а бац. Сачин каро а бӀе цхьайт-
талгӀа полк гӀатто а еза. Сачин «Кувалдехь» балхакъ вол-
чу ПронингӀаьргахь Ӏаш ву. Иштта ду гӀуллакх. Нагахь
иза цигахь вацахь, велла а, иккхина а тӀаьхьалонан пол-
кан казармашка кхача веза хьо. Полковой комитетан
членашка дӀаала, орца а даккхий, яккхий тоьпаш кӀел-
хьараяха гӀуо, алий. Иза церан гӀуллакх ду... ХӀара...
Хьалха партин председатели Батковга хайӀта дезара.
Муха кхуьур ву хӀинца иза каро?..

— Суна хаьа, иза мичахь ву. Немцойн килсан хехо-
чун бутки чохь ву иза.

— Ву, иштта, цигахь! Партин комитет цигахь йолу
кхозлагӀа де а ду. ХӀан, ма Ӏел. Сахьт далале полкехь
хила веза хьо...

— Кхета со, дядя Филя.

— ГӀалгӀазкхийн патрулех ларлолахь. Ӏуьйранна дя-
дя Филяс дика концерт лур ю гӀалагӀазкхашна! ХӀан!
ДӀавалолахь чехка!

Аникей неӀарехьа дӀахьаьдира...

* *
*

Шена тӀедиллина гӀуллакх кхочуш а дина, цӀа вогӀуш
вара Петя.

«Яккхийчу тоьпийн батарейга хьажа со» — аьлла дага
а деана, Петя артиллеристийн казармаш йолчу агӀор дӀа-
хьаьвзира.

Массо а, цуьнан хенара бераш ма хиллара, Петя а май-
раллий, турпаллий дагатуьйсусх вара. Германица беш
лаьташ тӀом бара. Петя кест-кеста берашца тӀом беш
ловзура.

Берех ши дакъа хуьлура, цхьа дакъа оьрсийн, шолгӀа
дакъа немцойн. Немцой хила цхьанна а ца лаьара. ТӀак-
кха цара буйнашца гӀаж юстура, немцой хилар а, оьрсий
хилар а хьанна тӀедужу къасто. Буй тӀебаьлла дакъа —
оьрсий хуьлура. Цхьана хенахь Петя шен доттагӀчуьнца
барт а бина, фронте ваха ваьллера.

Цкъа хьалха Петя кавалере ваха ойла йолуш вара, Россия туьрца толо.

«Же, кIант! — бохуш дошлойн атаке а вахана, бох-на хьалхара дIауьдучу мостагIийн коьртех шен куьйга тур деттарал хаза хIун хир дара», — бохуш дагатуьйсуре Пети-на!

Басаршца дехкинчу сарташна тIехь а гинера, Петина дошлой леташ. Дошлойн эскаре безам баханера цуьнан, иза кхечу эскарел дика хеташ. Амма, тIаьхьо Петина, бакъ волу турпалхо — разведчик хилар марзделлера.

Цуьнан дошлойх лаьцна хьалха хилла ойла, хIинца орамашца хийцаеллера, шайна генарчу урамехь цхьана кIантехь, тIаьрсиган ботт а йолуш, доьхкарх таса а ме-гаш, боцца австрийски цхьамза гича.

Петяс чIагIо йира, хIуьа дина а, и герз доцуш ца Iен.

Ма дарра аьлча, дан а дара а герз чIагIа аьтту болуш, буса тебба вахана мостагIийн окопашна чу а иккхина, цу цхьамзанца немецки я австрийски хехо вийна дIа-ваккха.

Амма, генарчу урамерачу кIанта шен цхьамзанах туьйранца буьйцу лакхара мах бийхира: ши сом!

Петяс, шен болу-боцу ницкъ тIетагIийна, кIантаца, хIу-манех цхьамза хуьйцуш мах бар дийцира.

Петяс цхьамзанах, хIаваэ йохуьйту кегIатан «змей» ян, кхо бIе гIулч дехачу кIомалан тен боккха уьйриг а, тIус боккху буру а долуш, духадуьллу урс а, чIерий лосьцу кхо мIара а, шена ши кхокха белча а дIа ца елла автомо-билан кьегаш йолу ши шар а лора.

Генарчу урамера кIант реза вацара.

ТIаккха Петясь лулахочун бешара бан а беана, цхьа чет муьста-мерза Iежаш тIелур бу элира. Цхьа чет мерза-нашший, цхьа чет муьста-мерзанашший бохьург ший а ре-захуьлуш мах тайра.

Iежаш баха дикка кхераме дара, хIунда аьлча, лула-хо оьгIазе хилла ца Iаш, кертахь чIагIа оьгIазе жIаьла а дара.

КIант тешо Петяс «кертахь вон жIаьла ду», аьлла ринжи тIехь дIатоьхна долу у гайтира цуньга. Iежаш хи-лаза а, муьста а хилла, мIаргона цу шиннан мах бухура.

Амма Петяс, дош хийцинчунна чIагIа тIаIзар деш хIоттийра, урамерчу берийн буьрсачу законна тIе а доьгIна, кIант кхерийра. ТIаьхьара а, Петя австрийски цхьамзанан вуьззина да хилла дIахIоьттира.

Аьтта кибарчиг хьоькхуш кьага а бина, нана чухь йоцу зама лар а йина, делан сурта хьалха лаьттаху лам-падки чуьра кьа латош лачкьийна даьтта а хьаькхна, нанна ца хаййта чIогIа лар а луш, шен цхьамза рагIун тхов тIе дIабиллира кIанта.

Даьтта лачкьадарна шех леттаху кьина дала гечдий-риг хиларх тешна вара Петя, хIунда аьлча, Россия ларь-ярхьама ша и даьтта лачкьийна хиларна.

Ткьа, хьалха массо а немдой мостагIий лоруш Петин хилла ойла, хIинца, паччахь дIаваьккхича хийцаеллера, «Кувалда» заводехь балхахь волчу, шен воккхачу вашас Василийс ша кхетор бахьана долуш.

Петина гергахь, Василий чIогIа сий долуш вара: дер-риге а девзаш, дерриге а дан хууш и хиларна.

Василий волчу дукха нах оьхура, цо цаьрца дехха, буйьса юкьал тIехтилалц кьамелаш дора.

Петя, вист а ца хуьлуш, вехха Iара Василийс дечу кьамелашка ладоьгуш. ТIаьххьара а кхийтира и, бел-халошна тIом оьшуш ца хиларх.

Петя кхийтира, немдойн, оьрсийн белхалошка вов-шацца тIом бойтурш, оьрсийн, немдойн «буржуйш» хи-ларх.

Хьалдерш белхалойн мостагIий буйла Петина дика хаьара тоххарехь, амма хьалдерш «буржуйш» буйла Петина хIинца, паччахь дIаваьккхича бен ца хиира.

Хийцаеллачу ойланца, Петяс кьайлах лелош болчу цхьамзанан Iалашо а хийцаелира.

Петина хиира большевикаш белхалошкахьа хилар, шен ваша Василий большевик хилар.

Артиллерийски полкан казармашна гонах бина вал бара, цунна тIехула кIохцалдолчу аьчган серах йина лекха керт яра.

Анийх динчу кена юххе лаьтташ кьорза бутка яра. Ков чIагIийна дара. Хьалха йогуш сирла лампа яра. ДIа-схьа волавелла лелара ши хехо.

«Э, гуттар а цаI бен ца хилла хехо, хIинца шиь ве-ца», — аьлла дагадеанчу, Петяс ойла йира: «Казарми чохь большевик а лехна, цуьнга дIадийчича хIун дара техьа? Массо а большевикаша дIахьош дерг цаI ма дуй», аьлла. «Нагахь суна большевик каравахь, цо хьа-лагIовттийначу салташа эпсаршка яккхий тоьпаш дIа-йохьуйтур яц» — сацийра Петяс казармашна чукхача. Цунна хаьара хин бердаца, казарми гонах керт йоций а,

бердан йистехула д'авахча ша, салтий Іамочу майдана кхочур вуй а.

Т'аьхх'ара а, вахар сацийра Петяс. Итт минут яла-
ле есачу майданах т'ех а ваьлла, детталучу дагаца, Пе-
тя, казармин не'арге д'ах'юьттира.

Петяс меллаша д'атеттира казармин сенин не'.

Ц'ехх'ана, карахь топ йолчу хехочо тоьхначу маь-
х'аро ша воллучохь, Іадийча санна, д'атовжийра Петя.

— Саца! Хьо муха кх'аьчна кхуза?

— Аса... со.. — балдаш деттара Петяс, — аса больше-
вик л'юьху...

— Боль-ше-вик? — оь'Іазе—цецваьлла х'аьттира дне-
вальнис. — Большевик веза бохура ах'а? Х'Іун больше-
вик веза х'уна?

Петя кхийтира, шегара даьллачу г'алатах. Хехо эп-
сарша х'Іоттийна, ма вара!

Амма, х'Іинца юхавала кхерамехь дара. Ша доли-
нарг чекхдаккха дезара.

— Сан ден ваша ву кхузахь салташца, — г'ийла
вистхилира Петя.

— Х'Іун ю цуьнан фамили?

Цх'ана секундехь ойла а йина, шен фамили йийна
сацийра Петяс.

— Ковалев...

— Аьшпаш буьтту ах'а, мер'Іуьрг. Кхузахь вац и фа-
мили йолуш стагга а! Сх'адийца, хьо х'Іунда веана, к'Іун-
зал! — салтичо цх'а вон буьрса б'Іаьргаш а к'варзийна,
белш Іаьвдина лазош, д'Іасластийра Петя.

— Делор, дяденька ву иза кхузахь, — ц'евзира Петя.

— Х'Іан, суна хуур ду, к'Іунзал, хьо х'Іунда веана.

Салтичо, шен топ коча а тесна, Петя дежурни эпсар-
на т'евитира.

— Х'ан сийлалла, х'Іара к'Іант лаьнна аса, казарми
чукхача г'Іерташ х'ийзаш, кхузахь, большевик а волуш
шен ден ваша ву боху, Ковалев фамили а йолуш...

— Большевик? — дарвелла х'аьттира дежурни эпса-
ро, цецваьлла. Х'Іунда веана хьо? Сх'адийцал.

Петина гуш бара эпсаран буьрса б'Іаьргаш. Цунна
цаьрга х'аьжча хиира, эпсаро шеца бегаш бийр боцийла.
Петя вист а ца хуьлуш, дерриге а дег'І дегош лаьттара.

— Сх'адийца, х'Іунда веана! Мила волчу веана?
Ж'Іаьлина санна г'Іаж еттар ю х'уна аса!

Петина дагадеара хїлланций бен ша кїелхъаравала-
лург цахилар.

Тїаккха иза цїеххъана цїийзаш вилхира.

— Дадас йиттина суна... Дадех ведда веана со.

— Аышпаш бутту ахъа! Дийца хїунда веана! — Эп-
саро, схъа а лаьцна, чїогїа лаза а веш, Петин лерг хьов-
зийра. Петига мохъ белира:

— Оввай, дядя эпсар! Делор, вара со дядя волчу
вогїуш... кхин стагга а вац сан. Ткъа дадас ваха а вехий,
етта суна...

Эпсар гоме хьовжура Петига, цунах кхиа гїерташ.
Петина эпсаран бїаьргаш гуш бара. Шен юьхь куьйгаш-
ца дїа а лачкыйина, ца соцуш воьлхура иза.

— Хъан дядя большевик ву?

— Ишта олу-кх цунах... тїехдетташ олуш хила а
мега, кхерам дїаболуш лаьтта аьлла хийтира Петина.

— Муха кхаьчча хьо кху керта?

— Гуттар а догїура тхо кхуза яккхийчу тоьпашка
хьежа: їуьрг ду цигахь керта волуш...

— Мила «тхо» боху ахъа?

— Тхо, бераш...

Ойла а еш, эпсар чухула дїасаволавелира. Петя вел-
ха а ийзош лаьттара:

— Ма чїогїа со ца кхуьш гїуллакх ду-кх, — элира
эпсаро. — Дїаваккхал суна гучура. Ёуьйранна къастор
ду вай. Дїавигий, дневальнига дїа а лой, каптенармусан
цїа чу воллийта и.

Велха а ийзош лаьтташ волу кїант, салтичо вига а
вигна, палати чохъ волчу дневальнига дїавелира.

— Дневальни! хїа-хї, хїара кїант дїа а эций, дежур-
ни эпсаран приказаница кхана їуьйранналц каптеран
цїа чу волла.

— Хїара хїун кїант ву?

— Хаттал ахъа цуьнга шега. Буьйсанна ши сахът
даьллачу хенахь ван а веана, казармехь большевик лоь-
хуш ву-кх... Волло, кьутїа!

Салтичо, вортанна тїе буй а їоьттина, хьалха кхоьс-
сира Петя. Кїанта доккха садаьккхира, шена їоьттина
буйн хаа ца белира.

Дневальнис Петя каптерке дїавигира.

Салтичо эсала хьяттира:

— Хьо хьенан ву?

— Ковалев...

— Ткѡа буса казарме хІунда веана хьо? Сох ма кхе-
ра, аса хІумма а дийр дац хьуна.

Петя хахх, аьлла паргІатвелира.

— Дядя лобхура аса...

— Ткѡа стенна оьшура хьуна и буса?

— Дадас йиттина суна...

— Ткѡа хьан дядя большевик ву? Петяс, са оьзна,
вист ца хуьлуш а Іийна, элира:

— Массара а олу-кх цунах большевик...

— Хьалха кхузахь хиллий хьо?

— Ца хилла, — элира Петяс, юха а саоьзна, — хил-
ла, — тІе а тухуш.

— Дядя а гина хьуна кхузахь хьалха?

Петя воьхнера, вист а ца хуьлура.

— ЦІе хІун ю хьан?

— Петя.

— ЛадогІал, Петя хьан кхузахь цхьа дядя а вац.
Большевик хІунда лобхура ахьа?

Петя салтичун бІаьргашна чу хьаьжира. Эсала хьоб-
жура салтичун бІаьргаш.

— ХІан, схьадийцал, стенна оьшура хьуна больше-
вик? Хьуна хаа лаахь со ву-кх и большевик...

Петя чІогІа тидамбоккхуш салтичуьнга хьаьжира.

— Бакъ бохий ахьа? — сакъераделла хьаттира цо.

— Бакъ боху, бакъ.

ТІаккха Петяс, кІеззиг воьхна, салоьцуш санна вист-
хилар а долуш, Аксиньяс дина къамел ма дарра дІадий-
цира.

— Ватталхьан! И ду хьуна дош! Хьо ву-кх, хьо ма
варра кьонаха, Петя. Охьахаал хІоккхуза. Хайй Іелахь,
цхьана а хІуманах ма кхералахь...

Салти чуьра араиккхина, догІа дІа а тоьхна, вахара.

Ши—кхо минут яьллачу хенахь, чухуларчу коч-хечеш-
на тІехула салтийн чобьш а кхоьхкина, лхи салти веара
Петя волчу цІа чу. Салташа меллаша хьоттура:

— ХІан, жима кьонаха, схьадийцал тхуна а.

Петяс юха а дІадийцира шена тІедиллинарг.

Петя дийцина ваьлча, цхьана салтичо, шен хьаж тІе
куьйг а тоьхна элира.

— Цу кІанта аьшпаш ца буьтту, накъостий! Со чІо-
гІа тамаша беш вара ков лардеш ши хехо хиларх; гІа-
ролла дан юнкераш, отделенийн командираш хІунда

хІиттийна техъа, бохуш. Ткъа кетІа хІоттийна ши прапорщик ву...

— Ши прапорщик ву? — цецваьлла хаяттира цхьаммо.

— Бакъ ду, Семен, ши прапорщик ву.

— Ма къен дара, вай яккхий тоьпаш царна дІаяла. КІентий чехка сацор ду вай дан дезарг,— элира воккхах волчу салтичо, Семена.

Деха а ца деш вовшашца къамел дира. Семена элира:

— ХІа-хІан, накъостий! Ша хирг, хир ду. Уггаре а хьалха, тоьпийн пирамида схьаоьцур ю вай. Чуволучу неІарехъ вайн хехо а хІоттийна, казарма гІатто еза. Таккха ма дарра гІуллакх салташка дІадубьцур ду вай. Батарейни комитетехъ берриге а эпсарш бу. Цаьрга хІумма а хаййта мегар дац. Нагахъ гІалгІазкхий вайгара яккхий тоьпаш дІаяха тІортахъ, шайн бІаьрга дан вай ца дезарш а вайна тІетовриг хиларах тешна ву со. Таккха герз схьа а даьккхина, дежурни эпсар чувуллур ву вай. Хехойн командера а герз схьаоьцур ду, я тІе пулемет а хІоттийна и сацор ю вай. Цул тІаьхьа, казарманийн кертара хехой дІа а баьхна, церан метта кетІа хе вешанаш хІиттор бу вай. Реза дуй шу?

— Реза ду.

— Дуьло, хІан, дика кІант, хьо кхузахъ Іелахъ, кхера а ма кхералахъ,— элира Семена Петига.

Цхьа минут яьлча учин дехьарчу маьІехъ чІогІа лераш, гІовгІий хезира Петина.

Петя волчу чу виь салтий иккхира, куьйгаш лаьцна, неІарехъ лаьтгаш хилла дневальни а валош, кучаь кач а баьтгІа, дохийнчу балдех цІий а оьхуш, вара дневальни.

Цуьнан топ салтий дІабуьйшуш йолчу хІусамийн дневальнигахъ яра.

— Хьай, лаьхьа,— дарваларца элира салтичо Петига,— хьуна тІехула хили-кх хІара.

— ХІей, хІей, боьха хІума! Меллаша хилал! Хьайна кхин а еттийта гІерта хьо? Хьо вада гІортахъ жІаьлина санна топ тІеюстур ю хьуна,— элира Семена, чуволлучу неІаргехъ хиллачу салтичуьнга.

Петя хиллачу чу и а воьллина, цунна тІехула догІа а тоьхна, виь салтий, Петя а эцна, салтий бийшинчу цІа чу вахара.

Гено болчу пенацарчу пирамидана уллохь лаьтташ, топ а карахь, Петина вевзаш волу салтий вара.

Ца чухь моглара хиттийна маьнгеш дара. Царна тлехь бийшина салтий бара. Чухь тийна дара.

Чухула волавелла юккье а ваьлла, Семена мохь туьйхира:

— Накъостий! Хьалагловтта! Орца дала! Хьалагловтта! Салтий хьалалелха буьйлабелира шайн хуманаш тле а юхуш, эткаш кога а ийзош, маьхьарий детгара:

— Хун ду хилларг?..

— Хара хун ду?

— Хинца хуур ду шуна... Накъостий! — аьлла, чога мохь а тухуш, Семен вистхилира. — Вайгара яккхий тоьпаш даяха а, цул тлаьхьа бле цхайтталгачу полкера герз дладаккха а пулеметашца йоглуш галгiazкхийн сотни ю. Галгiazкхашна хьалхабевлла контререволюционераш-эпсарш бу. Хокху сохьтехь казармийна гуолюцур бу. Тховса хехь берш эпсарша хиттийна юнкераш, прапорщикаш, унтер эпсарш бу. Кетлахь ха деш, цкха а ца хиллачу тайпана ши прапорщик ву. Кхетий шу? Ков дла а диллина, галгiazкхий чохьа а бовлийтина, цаьргалдийта глерта уш, вайна гуо. Кхузахь верриге а тхо пхи большевик ву. Яккхий тоьпаш цара тхан декьашна тлехула а яьхний бен дла юьгур яц. Хьанна лаба шуна тховца хила?

Салташна юкьахь хеттарш, маьхьарий, гловгий гавьтира:

— Со вогу шуьца...

— Со а.

— Со а вогу...

— Батарейн комитетана хумма а хунда ца хаьа?

— Накъостий! Вистхила пурба лойша суна... Тхуна, социал-революционерашна аша шайггара дан дагалаьцнарг нийса ца хета, цунах дика болх хир бац. Массара а сацо деза вай дан дезарг...

— Длавала гена! Хьобга хавьтича, тоьпаш даяла еза?

— Хара бунт ма ю! — бохуш мохь беттара вукхо.

— Хьан нанна ишта-вуьшта... Хумма а ца деш тоьпаш даяла еза?

— Накъостий! Дуй кьарба беза вай?

Семенан аз бомба санна, дийкира:

— Дуй бохура ахьа? Хьан дена хила на! Галт! Гал-г!азкхаша вайна дуьхьал т!ом бан биъна дуй? Ва москал! Дуй бохург х!ун ду? Х!а-х!ан! Тховца хила лууш верг аьтту аг!ор вала, ца лууш верг — аьрру аг!ор вала... Сихое! Же!

— Суна стенна оьшу яккхий тоьпаш? Хьонка-н!аьна хилахьара царех. Д!аяхийта!

— Д!авала х!ета гучура а! Яхийта кхузара!

Вай даьлла некх санна, екара казарма. Кхузткъа сал-тех аьрру аг!ор ваьлларг иттех бен вацара.

Семен аьтту аг!ор болчаргахьа д!авирзира.

«Хабарш!» — аьлла, Семенан инзаре аз декча чохь тапц, аьлла г!ар-тата дайра. Д!атийначу казарми чохь буьрса команда дийкира:

— Ладог!а, сан команде! Пирамидера тоьпаш схьаиэ-ца! Сихонца!

Семенан т!улг санна онда куьйгалла хааделира казар-ми чохь.

Д!ах!итта! Чехконца тоьпаш схьа а ийеш, салтий шина мого!ара д!ах!уьттура.

— Ткъа шу, элира цо аьрру аг!ор бевллачу салташка, — метгах а ца довлуш ховший! Иелаш! Пирамидана т!е-кховда т!обуртинчунна даьндарг!

Аьрру аг!ор яьлла тоба, д!а а тийна, г!ар ца еш, х!ун хуьлу хьобжура.

— Накъост Иванов!

— Со ладуг!уш ву!

— Хьайца пхийтта т!емало а эций г!ой, цейхгаузан дог!анаш кегдай пулеметаш схьаэца. Нахана патармаш декъа. Хехочо дуьхьало яхь, сан приказца цунна топ тоха. Хехойн командера герз схьаэца. Революцин ц!арах, аса приказ до хьобга, нагахь цара дуьхьало яхь цаьрца къамел пулемете дайта!

— Хилла ду!

— Эх! — элира аьрру аг!ор яьллачу тобанах цхьаммо, — и ду-кх дуьззина г!уллакх. Накъост Семен, схьало су-на а топ!

— Д!аэца! Приказ ду хьуна—пхи т!емало схьа а къа-ставай, казармин кертал чохьхьа'ха х!оттаде, Казармин кертара цхьа а йовссар ара а ма далийта. Айхьа и кхо-чушдар соьга хайиталахь...

— Ладуг!уш ву!

— Накъост Чеканов!

— Вай!

Хуна приказ ду дежурный эпсар, герз схьа а эций, до-
гІа а тохий каптерки чу волла. Дуьхьало ян гІортахь, ть-
пе сацавайта!

— Хилла ду!

Семен Петига вистхилира тІаккха.

— Ткьа, ахьа сан кІант, хІокху маьнги тІе охьа а ви-
жий, садаІа...

Бисинчушкахьа дІа а вирзина, команда делира Семена.

— Аьр-ру агІор!

ГІарс-гІарс деш дІа а бирзина, дІатийра тІемалой.

— Накьостий! Вайн арахьа долу хаш дІа а даьхна,
корпусаш гІовтто деза.

Болларахь марш!

Паччахьан ширачу казармин ехачу учахула, когаца
кьастош тата доккхуш, ондачу гІулчаца буьйлабелира
тІемалой.

Иза тІемалойн революционни низаман хьалхара гІулч
яра.

*
* * *

Яккхийчу тоьлийн казармаш йолчу майданахь тапъ-
аьлла дара. Буьххье гатанан тІоьрмигаш а доьхкина, мог-
гІара лаьттачу яккхийчу тоьпашна хьалхахула меллаша
дІасалелаш хехо вара.

Кертана гонах бинчу волан кхаа сонехь жІаьлин «нус-
калех» терачу лабанашна кІел тоьпашна тІе а тевжина,
меттах а ца хьовш лаьтташ важа хехой бара.

Вовшашна гал-морзах а буьйлуш, меллаша дІа-схьа
лелаш шишша цхьаьна кетІа хІиттийна хехой бара.

Сатосуш лаьттара.

Кена тІебогІучу новкьа хезара говрийн тата. ПаргІат-
чу боларца тІевогІуш дошло вара.

— Собар! Мила ву, вогІург?

— Вайчех ву!

— Мила ву, вайчех?

— Подьесаул Меденцов... Прапорщик Петренко
вуй хьо?

— Нийсса ду...

Меденцовс, гергга тІе а веана, шен говр юхауьзира.

— Дерриге а порядкехь дуй?

— Ишта ду... Дерриге а порядкехь... хьобга хьуйсуш
Іа тхо, господин есаул...

Дошлочо юха а ерзийна, говре чабол эцийтира
Геннара, кІайгІо гуш болчу урамехула, йолаелла
йогІуш цхьа Іаьржа моха гучуелира.

Гергакхочуш лаьттарш казармашна хьалхарчу есачу
майдана кхечира.

Ламана-Моздокси полкан гІалгІазкхий, виь-виь цхьаь-
на а волуш, тІамна кичча каралаьцна тоьпаш а йолуш,
шайн гІовталийн тІемаш доьхкарех а доьхкина, гІаш сал-
тан порядкехь, богІуш бара.

Хьалхарчу сотнина тІаьхьа йогІуш шолгІаниг яра.
Цунна шина а агІор, куьйга уьйзуш ялуш Станкови пуле-
меташ яра. Кхо эпсар кетІа веара. Меллаша команда де-
лира:

— Сотня сацца!

Лекхачу эпсаро хехочуьнга элира:

— ДІаделла!

Карахь хьалха ерзийна тоьпаш йолу хехой бист ца хуь-
лура.

— Къар-м ца делла шу? ДІаделла ков! цхеххьана ша-
шах дІаделладелира ков. «Максим »шина пулеметан ма-
къарш буйна а доьхкина, легнаш тІе пІелгаш а хІиттий-
на Іуьллуш ши пулеметчик вара. КхозлагІниг куьйг ирах
а дахийтина лаьттара.

БІаьрган негІар тухучу юкьана ирахбахийтинчу буй-
нахь шийтга герка граната а йолуш, веана схьаиккхира
Семен:

— ХІей, заддаш! Охьадилла герз! Эпсарш, ирахда-
хийта куьйгаш!

Къорзачу бутки чуьра кхин ший схьаиккхира:

— Гранаташ туху шуна, кх...ш!

Охьаяхка тоьпаш!

Эпсарша вовшашка а хьаьвсина меллаша куьйгаш
ирахдахийтира. Мохь белира вохаза волчу вахмистре:

— Сотня! ДІа-схьа цеп!

Вал тІера, даьржаш, тоьпан тата иккхира, вахмистр,
цІов санна охьавуйжира. Цеп ян боьлла гІалгІазкхий,
боьхна севцира.

ШолгІачу сотнехь гира хуьлуш лаьттарг. Урс хьаькх-
ча санна, мохь белира Меденцовга:

Вал тІера тоьпийн могІа схьакъедира, кхин а шина
пулеметан муцІарш гучуевлира.

— Охъадилла герз кхоъ алале! — мохъ туьйхира Семена. — Ца!..

Хьалхара сотня меттахъхьайра. Цара сихбелла охъадилла долиьра герз.

— Аьтту агӀор дерза!

ДӀабирзира гӀалгӀазкхий.

— Пхи гӀулч хьалха — марш!

Семенан командина муьтӀахъ хилира сотня.

— Охъадийша!

Охъабийшира гӀалгӀазкхий.

ШолгӀа сотня цепе йижа кхиънера.

Пулеметчикаш сихбелла патармийн ленташ кечдеш бара.

Майданхула, гӀалгӀазкхийн цепана хьалхахула, маузер а карахъ, говрахъ хьийзаш Меденцов вара.

Дагахъ а доцуш, гӀуьллучу шолгӀачу сотнин цепана тӀехъара мохъ белира.

— ГӀалгӀазкхий! Накъостий, хӀун ду аша дийриг?

Цепехъ гӀохкурш юхахъавсира.

Карахъ граната а йолуш, тӀехъахула тӀеведда вогӀуш баьцарчу басах хорма а йолуш, стаг вара.

Меденцовс тӀе говр хаьхкира. Раз а ваьлла ластийна, цепехъ гӀохкурна тӀехула, гenna хьалха, граната кхоьсира цу стага.

Горроу... аьлла, тата делира.

Кхераеллачу говро, агӀор дӀавадийра Меденцов.

— Накъостий! дӀахьовсал!.. аьлла, стага тӀехъа куьйг хьажийра.

Хьалха дерзийна цхьамзанаш а долуш, тоьпаш а карахъ шен ма хуьллу, едда йогӀуш тӀаьхьалонан полкан батальон яра. Цепана гуолоцура батальоно.

Пхьидаш санна кхийса а луш, идош станкови пулеметаш яра.

— Гуотосу вайна! — мохъ белира цепехъ.

— ТӀемлой! шайн вежарех лата дохку шу? Охъаяхка тоьпаш! — бохуш мохъ беттара баьцара бедар йолчо.

Орца доккхуш, сеца а соьцуш екара заводийн гудокаш а, паровозаш а. Тайп-тайпана маьхьаршца, дийкира орца.

И массо аз къардеш, майра, гӀадош, буьрса гӀаьхира «кувалдин» гудок.

Дядя Филя вара и концерт луш.

— Белхалошна дуюхалдовла дохку шу? Хезий шуна гудокаш!.. охбаяхка тоыпаш, шайн нанна ишта-вуйшта хиларш! Цыхана агор довла!

Юха а гучувелира Меденцов.

— Та-та-та... пулемет елира вола тыхь. Меденцовс готтачу урамехула длаэккхийтира шен говр.

Галгызакхийн тламана члагьелла ойла ястаелира.

Меллаша хыла а гуйттуш, вовшашна тле а охуш, тобанаш йора цара. Топаш юхк-юхкучохь юбсура.

— Кентий! Иза-м Сачин ву! — аьлла мохь белира кетлахь лаьттачу хехочун.

Баьцара бедар йолчу стагана тлеуьдура артиллеристаш.

— Ван а ма ву хлара-м Сачин...

— Шина а блярга ховсалаш, эпсаршка, — аьлла, Сачин волчу длахьаьдира Семен.

— Сачин, маршавогийла хьо!

— Маршалла хуьлда хуна а, Семен. Муха ду гуьл-лакх? Дика дладирзи дерриге а?

— Дерриге а хила ма деззара хили. Амма вахмистр вийна накъосташа. Ткьа дежурни эпсар веза а ца вели, герзаца дуюхало ярна, телефонца орца даккха а гертара иза.

— Вайчех эшни стагга а?

— Цыха а ца эшна...

Схьа тле баьхкира батальонера керла командиращ.

Галгызакхий гуьлбира. Шина а сотнех ялх эпсар схьа а къастийна, царна ха хлоттийра. Галгызакхий ховза-белла бист а ца хуьлуш лаьттара. Цыхаболчуша хеттарш дора.

— Мича балтийна долийра техьа вай хлара дуола му-кьане а?

— «Вай» боху ахьа а? Вай ца долийра хлара-м цу де-на а, нанна а наьлалт хиларша, эпсарша ца долийра хлара?

Сачина къамел дира. Цо бехк баьккхира галгызакхех, уьш революцина ямарт хиларна а, германица бинчу тла-мехь хилла доттагаламла дохорна а.

Галгызакхий кортош а охкийна лаьттара. Дла а хлит-тийна, уьш шайн казармашка длабигар сацийра... Цаьр-гара схьадаьккхина герз артиллеристашка делира.

— Ткьа, цаьргарчу шийлачу герзана хлун дича бакъ-ахьа ду вай? — Хайттира цыхаммо.

— Ма хьехаделахь... ЮьхьIаржа ма хIиттабе. Теркан гIалгIазкхичуьнгара шайлта схьаяккхар — тIера хеча як-кхар санна лоруш ду.

Артиллерийски казармашна хьалхара майда гудокийн маьхьарша гIовттийнчу адамаша юзуш лаьттара.

Белхалой оьгIазе бара.

— Нехан цIий муьйлү паччахьан Iедал деза царна, кIайн пагонаш йолчу заддашна!

— Стенна ловзабо хIорш. Мезий санна мIера кIел бахийта беза!

Эпсаршна хехь болчех цхьа салти Семенна тIевеара.

— Накьост Семен, эпсарш мича бига аса?

— Мича буьгур бу? Гауптвахте буьгур бу-кх... Собарделахь! ЧIара таIазарна хи чу кхоссар санна ца хуьлу и?

— Байа безара, жIаьлеш — элира салтичо — вайчарех царна а хетар дацарий кьа.

— Собарде ахьа. Иза а цкьа царна хиндерг ду.

Семен Сачинна тIевеара.

— Накьост Сачин, цу эпсаршна хIун дийр ду вай? Набахтес а уьш дIаоьцур бац, ткьа гауптвахто а оцу сохьта чуьра арабохур бу...

Сачина ойла йира.

— Дера, ца хаь суна-м, уьш мича хьур бу. Паччахь дIаваьккхинехь а, хьаькамалла хIинца а вайгахь дац. Набахтеш а вайн карахь яц. Цхьа а сецна Iедал доцуш хан ю хIара. Дика, цкьа чIогIа буй-тIара а йина, шайна луьучу агIор дIагIо, аьлла паргIатбита беза-кх.

БIе цхьайтгалгIачу полкан батальоно гIалгIазкхий шайн казарме бигира. Цигахь, бухаь бара герз охьадиллийтина вукху сотнешкара бIаьхой.

Суьйранна, оцу дийнахь, гIалин урамашкахь дIадиттина, керлачу басаран хьожа дIа а ялаза кхайкхаман керIаташ дара:

**„ГРОЗНЫЙ-ГИАЛАРЧУ МАССО А БЕЛХАЛОШКИЙ,
АХАРХОШКИЙ, САЛТАШКИЙ, НОХЧАШКИЙ.**

Кху 1917-чу шеран июнь беттан 18-чу дийнахь Цхьана ханна йолчу правительствос приказ делла фронтехь тIелатар доладе, аьлла. И толам ца хин болу тIелатар дола а дайтина, Цхьана ханна йолу правительство эскар

эшаран бежк большевикашна тлетало глерта. Телатар долоро гойту, белхалошний, ахархошний ца оышу тлом длабахьа правительство глертар. Паччахьа, ша кьайлах динчу договорца тле ма лаццара, Цхьана ханна йолу правительство и тлом сацо глерта.

Тлом длабахьа Цхьана ханна йолчу правительствона гю деш, цуьнца бертахь йолу, депутатийн советера эсэрийн, меньшевикийн партеш ю. И партеш буржуазин гюьнчийн ю. ПаргIато якккхина бохучу махкахь, большевикийн парти эккхийна хьийзош ю. Грозный-гIалахь а, кхечу гIаланашкахь а иза гучуяла ца юьтуш, дIалечкьаш ю. ГIалин казакхийн, нохчийн буржуазис вовшашца барт бина: большевикийн парти хIаллакья а глерта буржуази. И шайн Iалашо чекхъяккха сийсара контр-революционераш полкера герз дIаэца гIоьртира.

Революционни тидаммий, кхетаммий шайгахь хиларна, Грознерчу белхалоша и церан планаш йохийра.

Белхалошкий, ахархошкий, салташкий, станицашкарчу а, ярташкарчу а кьинхьегамхошкий, большевикийн партис шена гуонах хIотта бохуш кхайкхам бо, хIунда аьлча, халкьана машар а, ялта а, паргIато а цо бен лургца хиларна.

Иза кхойкху советашкахь а, харжамийн органашкахь а пролетарски дукхалла совъяккхаре.

Цхьана а хIуманна тIехь гIо ма де Цхьана ханна йолчу правительствона! Большевикийн партина гуонах чIогIа ваьштатаIа!

Къахьобгучарна машар, хьоладайшна — тIом!

ТIамна — тIом!

Декъала хуьлда тIейогIу пролетарски революци РСДРП (большевикийн) Грозненски комитет».

Хавлхара книжка чакъели.

Халил Дудаевич Ошаев

ПЛАМЕННЫЕ ГОДЫ

Исторический роман
(на чеченском языке)

Редактор М. Мусаев

Техредактор Р. Дулаева

Худож. редактор А. И. Евменов

Корректор М. Мачигов

✱

Сдано в набор 5.III 1959 г. Подписано к печати 23.IV 1959 г.

Формат 84x108₃₂. Объем 7,75(6,35) п. л. Уч.-изд. л. 6,6.

Тираж 2000.

СФ61051

Чечено-Ингушское книжное издательство,

Грозный, 21, улица Ленина, 14.

✱

Заказ № 1603.

Типография имени 11 августа 1918 года,

Грозный, проспект Революции, 30/3.

Цена 2 р. 70 к.